

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA`LIMI VAZIRLIGI

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

TABIATSHUNOSLIK VA GEOGRAFIYA FAKUL`TETI

**«Geografiya uqitish metodikasi» ta`lim yo`nalishi 4B-kurs talabasi
Maxanov Jayiq Userbayvichning
«Amudaryo tumaniga iqtisodiy-ijtimoiy geografik tarif»
mavzusidagi**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar:

Ajiniyoz nomidagi NDPI
Geografiya kafedrası professori,
geografiya fanlari doktori

UMAROV E.K.

Kafedra mudiri:

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

GAYPOVA R.T.

NUKUS-2015 yil

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I-BOB. TABIIY SHAROIT VA TABIIY RESURSLARNING GEOGRAFIK TARIF	
1.1. Tumanning geografik joylashgan o`rni va tabiiy sharoiti	6
1.2. Tuman iqlim sharoiti.....	7
1.3. er va suv resurslari.....	11
1.4. Tuproq, o`simlik va hayvonat dunësi.....	13
1.5. Tumanning qisqacha rivojlanish tarixi.....	15
II-BOB. AMUDARYO TUMANINING AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI	
2.1. Tuman aholisining usish dinamikasi.....	18
2.2. Aholi tarkibi.....	20
2.3. Mehnat resurslari va bandligi.....	22
III-BOB. AMUDARYO TUMANI XUJALIGINING TARKIBI VA IQTISODIY GEOGRAFIK JOYLASHISHI	
3.1. Amudare tumanining xujaligina umumiy tarif va rivojlanishining asosiy bosqishlari.....	25
3.2. Tuman agrosanoat majmuasining resurs solohiyati va undan qishloq xo`jaligida foydalanish yo`llari.....	27
3.3. Tuman agrosanoat majmuasining tarkibi va rivojlanishi.....	33
3.4. Amudare tumani qishloq xo`jaligi sohalarining rivojlanishi va geografik joylashishi.....	36
3.5. Amudaryo tumanida sanoatining rivojlanishi va istiqbollari.....	44
IV-BOB. AMUDARYO TUMANINING TRANSPORT-IQTISODIY ALOQALARI.....	49
XULOSA.....	52
A D A B I Y O T L A R.....	62

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi: O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmui asosiy moddiy ishlab chiqarish sohasidir. Respublika qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va umuman agrar iqtisodiyoti tarmoqlarining markazdan buyruqbozlik asosida boshqarish va rejalashtirish tizimidan, bozor iqtisodiyoti talablari doirasida xo'jalik yuritish tizimiga o'tkazilishi barcha sohalarda keskin o'zgarishlar yuz berishiga olib keldi. Nihoyat, boqimandalik kayfiyati yo'qola boshladi, tadbirkorlik va ishbilarmonlik (biznes) yo'lida turgan ko'p to'siqlar olib toshlandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov takidlab o'tganidek, islohatlarning ikkinchi bosqichida umuman qishloq xo'jaligi va agrosanoat majmuida, jumladan ekin maydonlari tarkibini har bir xududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda eng maqbul ko'rinishiga keltirish yo'li bilan chinakam ilg'or siljishlarga erishish tarkibiy o'zgartirishlar siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishi hisoblanadi.

Bugungi kunga kelib respublikamizda etishtiriladigan qishloq xo'jaligi maxsulotlarining 99 foizidan ortig'i nodavlat mulkchiligi asosida faoliyat yuritayotgan korxonalar zimmasiga to'g'ri keladi. Kup ukldli agrar iqtisodiyotning shakllanishi uchun zarur me'oriy va huquqiy asoslar yaratildi va ular takomillashtirilmoqda.

Dissertatsiyaning maqsadi va vazifalari: Ilmiy ishning asosiy maqsadi Qoraqalpog'iston Respublikasi Amudaryo tumani agrosanoat komplekslari rivojlantirishning muammolarini o'rganib, uni echish yullarini ko'rsatib berish hisoblanadi.

Yuqorida kursatilgan maqsaddan kelib chiqqan holda dissertatsiyada quyidagi vazifalar qo'yildi:

- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishiga tabiiy sharoit va resurslarning tasirini o'rganish;
- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishiga tasir ko'rsatuvchi faktorlarni aniqlash;

- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishda tuman aholisining, mehnat resurslarining mavqiyini aniqlash;
- Tumanda agrosanoat komplekslarining joylashishini o`rganish;
- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishning muammolarini o`rganish;
- Tuman agrosanoat komplekslari bilan bog`liq bo`lgan muammolarni echish yo`llari belgilash;

**Muammoning o`rganilganlik darajasi:** Mamlakatimiz dehqonlari va chorvalari avvaldan qishloq xo`jaligini yuritish usullarini yaxshi yo`lga qo`ygan bobo dehqonlar eli. Respublikamizda qishloq infratuzilmasi, agrosanoat komplekslari muammolari ma`lum darajada o`rganilgan. Oliy o`quv yurtlarida qishloq xo`jaligi sohalari buyicha kadrlar tayyorlash yaxshi yo`lga qo`yilgan. Agrosanoat komplekslarini joylashtirish va rivojlantirish masalalari bo`yicha olimlarimiz ancha ilmiy ishlar yaratgan. Lekin, biz o`rganayotgan tuman agrosanoat komplekslari haqida tula o`rganilmagan.

Hozirgi paytdagi Amudaryo tumanining agrosanoat komplekslarini rivojlantirishning muammolari tula echimini topmagan. Mustaqillik yillaridagi qishloq xo`jaligidagi bo`lgan o`zgarishlar bu mavzu bo`yicha maxsus ilmiy tadqiqotlarni talab etmoqda.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: Bu ilmiy ish Amudaryo tumanining agrosanoat komplekslarini rivojlantirishning muammolarini kompleksli o`rganishga yo`naltirilgan ilmiy tadqiqot ishi. Avtor tamonidan tadqiqot ishida quyidagi masalalar ishlab chiqildi:

- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishining tarixi o`rganildi;
- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishiga tabiiy sharoit va resurslarning tasiri o`rganildi;
- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishiga tasir ko`rsatuvchi faktorlarni aniqlandi;
- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishda tuman aholisining, mehnat resurslarining roli aniqlandi;
- Tumanda agrosanoat komplekslarining joylashishi o`rganildi;

- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishning ayrim muammolari aniqlandi;
- Tuman agrosanoat komplekslari bilan bog`liq bo`lgan muammolarni echish yo`llari belgilandi.

Ishning amaliy ahamiyati tadqiqotlarning natijalari agrosanoat komplekslarini joylashtirishda, rivojlantirishda, agrosanoat komplekslari bilan bog`liq bo`lgan muammolarni echishda davlat va nodavlat korxonalar, shuningdek respublika miqyosidagi tashkilotlarga amaliy yordam sifatida xizmat qiladi.

Dissertatsiya tuzilishi kirish, 4 bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ruyxatidan iborat bo`lib, umumiy hajmi 63 betdan iborat.

I-BOB. TABIIY SHAROIT VA TABIIY RESURSLARNING GEOGRAFIK TARIF

1.1. Tumanning geografik joylashgan o'рни va tabiiy sharoiti

Amudaryo tumani Qoraqalpog'iston Respublikasidagi qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan yirik tumanlaridan biri bo'lib, tumanda asosan dehqonchilik tarmoqlari keng rivojlangan.

Amudaryo tumani O'rta Osiyodagi eng yirik daryo – Amudaryoning chap va o'ng sohilida joylashgan ulkan agrar tumandir. U janubiy-sharqida Xorazm viloyatining Gurlan tumani, janubiy-g'arbida Turkmaniston Respublikasi Toshhovuz viloyati, shimoliy-g'arbida Nukus va Qora'ozak tumani, shimoliy-sharqida Beruniy tumanlari bilan chegaradosh. Tumanning er maydoni 1021 kv.km. tashkil etadi. Shimoliy-sharqida, Amudaryoning o'ng qirg'og'ida Qorator, chap sohilida Yumurtov, janubiy-g'arbida Qubator past tog'lari joylashgan.

Tumanning geografik o'рни o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u qishloq xo'jaligi tarmoqlarini yuritishda va rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tuman xududining Amudaryo bilan ikki tomonga bo'linishi uning tabiiy hilma-hilligiga va agroiklimiga ta'sir etadi.

Yana bir o'zgachaligi qishloq xo'jaligi tarmoqlarining joylashishiga bevosita ta'siri qilishidir.

Amudaryo tumani qishloq xo'jaligiga, asosan paxtachilik, g'allachilik, chorvachilik tarmoqlariga ixtisoslashgan. Rayon aholisi 179,1 ming kishi. Aholisining o'rtacha zichligi har kvadrat kilometrga 175,4 kishidan to'g'ri keladi. Aholi zichligi kursatkichi buyicha tuman Respublikada birinchi o'rinni egallaydi.

Tuman markazi – Mang'it shahri. (Aholisi 33,1 ming kishi).

Rel'ef tuproq xilma-xil qatlamlarining joylashishi tarkibi, xarakteriga, tabiiy o'simliklarning joylashishi, suv-havo rejimi, tuproqning mexanik tarkibi, yonbag'irlarning shakliga ta'sir etadi. Ishlov berilayotgan er maydonlari rel'efi, ulchamlari va shakli, energiya sig'imining ta'siri ma'lum darajada erga ishlov berish texnologiyasi va mehnat unimdorligida, ishlab chiqarish salohiyatining barcha tarkibiy qismlaridan foydalanish samaradorligida ham aks etadi.

Amudaryo tumani hududi rel'efining tuzilishida unchalik darajada o'zgachalik yo'q. Tuman hududi geomorfologik jihatdan tekislik, ya'ni vohaga xosdir. Lekin ayrim maydonlarda xususan Turkmaniston bilan chegaradosh hududda tepalikning bir bo'limi joylashgan.

er yuzasi asosan cho'kindi yotqiziqlardan tashkil topgan. er yuzasining asosan tekis bo'lishi qishloq xo'jaligi ishlarini to'liq darajada mexanizatsiyalashtirishga imkoniyat yaratadi.

Chunki tekislik joylarni o'zlashtirish tog'li hududlarga nisbatan birmuncha arzonga tushadi. Ya'ni tumanning rel'efi qishloq xo'jaligi nuqtai-nazaridan qo'lay hisoblanadi.

1.2.Tuman iqlim sharoiti

Tumanning iqlim sharoiti, hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishda va maqsadga muvofiq joylashtirishda qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan yuqori hosil to'plashda iqlim sharoitlari va resurslari muhim o'rin tutadi. Chunki qishloq xo'jalik ekinlarini ekib, undan yuqori hosil olish xo'jalikning iqlim sharoitiga bog'liq hisoblanadi.

Amudaryo tumanining iqlim sharoiti respublika iqlim sharoitiga mos bo'lib, tuman hududining keskin kontinentligi bilan ta'riflanadi.

Tuman iqlim sharoitining shakllanishida respublikamiz iqlim sharoitiga o'xshash Shimoliy Muz okeanidan keluvchi sovuq havo oqimlari, Atlantika okeanidan keluvchi namli havo massalari, Qizilqum va Qoraqum, Ustyurt platosining roli katta hisoblanadi.

Tuman hududining iqlimi yog'in-sochin kamligi bilan ifodalanadi. Chunki tuman dehqonchiligi respublika dehqonchiligiga o'xshash sug'ormali uslubda olib boriladi.

Tuman iqlimining shakllanishi va mo'tadilligi kunlik, oylik va yillik temperaturalarning amplitudasining nisbatan kattaligi bilan ta'riflanadi.

Tuman iqlim amplitudasi 73-75⁰S-ni tashkil qiladi. Yozi issiq, qishi nisbatan sovuq bo'lib keladi.

1-jadval**Amudaryo tumani hududida iqlim sharoitining ko'rsatkichlari**

Q/s	Meteostantsiya nomlari	O'rtacha temperatura		Maksimal temperatura °S hisobida	Sovuqsiz kunlar soni
		yanvar	iyul		
1	Qo'ng'iro't	-7,6	+25,8	41	195
2	Chimboy	-7,1	+26,0	43	193
3	Nukus	-6,9	27,1	44	196
4	To'rtkul	-5,5	28,2	44	210

Tumanda qishloq xo'jaligi ekinlaridan yuqori darajada mahsulot olishda iqlim va ob-havo sharoitlari, shuning ichida foydali temperatura yig'indisi katta o'rin tutadi. Sababi, dehqonchilik ekinlari ko'pincha iqlimning qulay va noqo'layligiga bevosita bog'liq holda rivojlanadi. Bu esa tuman hududida erta kuzda va kech bahorda qishloq xo'jaligi ekinlarini qirov urib qolishiga sababchi bo'ladi.

Men ushbu magistrlik dissertatsiya ishimda tuman hududining iqlimiga qishloq xo'jaligi no'qtai-nazaridan ta'rif berish maqsadida respublika hududidagi meteostantsiya ma'lumotlari bilan solishtirishdan foydalandim. Amudaryo tumanining iqlim sharoitini tadqiqot qilishda bizning tumandan janubda joylashgan To'rtkul va Nukus shahri meteostantsiyalari ma'lumotlari bilan tanishamiz.

2-jadval

**Amudaryo tumani hududida vegetatsiya davrida temperatura yig'indisi
va uzoqligi**

Q/s	Meteostantsiya nomlari	Vegetatsion davr bo'yicha yig'indisi (°S hisobida)	Vegetatsion uzoqligi (kun hisobida)		Vegetatsion davrdagi effektiv harorat (°S hisobida)
			+5	+10	
1	To'rtkul	3900	237	213	2200
2	Nukus	3750	220	187	2050

To'rtkul meteostantsiyasi ma'lumotlariga kura yanvar oyi o'rtacha temperaturasi $-5,5^{\circ}\text{S}$, eng issiq deb hisoblangan iyul oyining o'rtacha temperaturasi $+28,2^{\circ}\text{S}$ teng bo'lgan. Bu ko'rsatkich qo'shni meteostantsiya ma'lumotlariga solishtirganda bir muncha farq qiladi. Respublikamiz shimolida va janubida joylashgan meteostantsiyalarga nisbatan $2-3^{\circ}\text{S}$ ga farq qiladi va o'rtacha yillik amplituda $32-33^{\circ}\text{S}$ ni tashkil qiladi. Kuzatishlarga qaraganda eng yuqori temperatura $+44^{\circ}\text{S}$ ga etgan.

Yuqorida ko'rsatilgan jadval ma'lumotlari bo'yicha vegetatsion davr ichida $+10^{\circ}\text{S}$ dan yuqori temperaturasi so'mmasi 3900°S ga teng bo'lib, $+5^{\circ}\text{S}$ dan yuqori temperaturali kunlar soni yig'indisi 237 kun, shundan $+10^{\circ}\text{S}$ yuqori temperaturali kunlar soni 220 kunni tashkil qiladi. Ya'ni aprelning boshidan oktyabr oyining 2-chi o'n kunligigacha cho'ziladi.

Shundan effektiv temperatura yig'indisi tuman xududida 2200°S tashkil qiladi. Effektiv temperatura ko'p bo'lishi tadqiq qilinayotgan tumanning hududida qishloq xo'jaligi ekinlaridan yuqori hosil olishda muhim o'rin tutadi. Iqlim va agroiklim resurslari dehqonchilik, chorvachilik tarmoqlarining yuqori rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Tuman hududida iqlim sharoitlarini belgilashda yog'in-sochin miqdori muhim o'rin egallaydi. Yog'in-sochin esa yil mavsumlari va oylari bo'yicha bir xil taqsimlanmagan. Asosiy yog'in-sochin, ya'ni uning 40% bahor oylariga to'g'ri keladi. 29% qish oylariga, 18% kuz oylariga to'g'ri kelsa, 11% esa yoz oylariga to'g'ri keladi.

Tuman hududida yog'ingarchilik asosan bahor oylariga to'g'ri keladi, bu esa bahorda dehqonchilik ishlarini olib borishda to'sqinlik qilmoqda, bir va bir necha marta qishloq xo'jaligi ekinlarini qaytadan ekishmoqda. Umuman olganda eng yaqin To'rtkul meteostantsiya ma'lumotlariga ko'ra yillik yog'inlarning miqdori o'rtacha 95-100 mm tashkil qiladi.

Keyingi yillari xo'jaliklar hududlarida yog'in-sochin miqdorining kupayotganligi sezilmoqda. Ayrim yog'ingarchilik ko'p bo'lgan yillari o'rtacha 1,3-1,5 marotaba uning miqdori ortganligi ma'lum.

Tuman hududida tabiiy namlanish jarayoni past darajada. Chunanchi, xo`jalikning dehqonchilik tarmoqlarida qo`ldan sug`orish tufayli qishloq xo`jaligi ekinlarining namlikka bo`lgan ehtiyojini to`ldirishga termik resurslardan to`liq va maqsadga muvofiq foydalanish zaruriyatini talab qiladi.

Tuman hududi respublikamizning janubiy qismida joylashganligi sababli, iqlim va iqlimiy faktorlar birmuncha qulay hisoblanadi.

Tuman hududi bo`yicha sovuqsiz kunlarning soni, ob-havo, temperatura namlik, effektiv temperatura yig`indisi, yog`in-sochin miqdori va xokazo tabiiy omillarni hisobga olib dehqonchilik qilish, yuqori hosil olish imkoniyatlarini yaratadi.

Xulosa qilib aytsak Amudaryo tumanining iqlimining xarakterli tomonlari quyidagilardan iborat.

1) Amudaryo tumani iqlimi ezi issiq va qurg`oq bo`lib, qishi esa sovuq bo`ladi: yillik amplitudaning yuqori bo`lishi tuman iqlimining keskin kontinentaliligi ko`rsatadi.

2) Tuman iqlimi juda kam eg`in-sochin tushgani uchun dehqonchilik tarmoqlari faqat sun`iy sug`orish asosida olib boriladi.

3) Tuman iqlimi Qaroqolpog`istonning boshqa shimolda joylashgan tumanlariga qaraganda biroz iliq, Xorazm viloyati tumanlariga qaraganda biroz salqin bo`lishi, sovuqsiz kunlar miqdorining kamligi va dehqonchilik uchun zarur bo`lgan effektiv temperatura miqdorining ozligi bilan xarakterlidir.

4) Qishloq xo`jaligi uchun eng qulaysiz iqlim sharoitlariga quyidagilar kiradi. Birinchidan dehqonchilikka, shuning ichida makkaga, sholiga, paxtaga va boshqa madaniy o`simliklarga zararli bo`lgan bahorda va erta kuzda takrorlanib turadigan sovuq urishlar hisoblanadi.

Ikkinchidan qishloq xo`jalik usimliklariga katta zarar keltiradigan va aytarliqcha har yili kech bahorda va erta kuzda takrorlanib turadigan eg`in-sochinning bo`lishi, qish oylarida mol chorvachiligiga katta zarar keltiradigan sovuq shamollarning bo`lishi va temperaturaning absolyut minimal darajaga tushishi hisoblanadi. To`rtinchidan shamollarning ko`p bo`lishi.

Tuman iqlim sharoiti issiqlikni sevuvchi madaniy o`simliklarni ekishga, poliz va sabzavot, meva va pillachilikni, shuningdek, bedachilik tarmoqlarini rivojlantirishda qulayli sharoit tug`diradi. Madaniy o`simliklarning yangi navlarini foydalanishga alohida e`tibor beriladi.

1.3. Yer va suv resurslari.

yer - qishloq xo`jaligida bosh ishlab chiqarish vositasi. Insonlarning ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo`lgan moddiy sharoitlar ichida er o`zining tuproq qatlami, qazilma boyliklari, o`rmon va suvlari bilan birgalikda har qanday ishlab chiqarish jarayonining asosiy ibtidosi va tabiiy negizi sifatida beqiyos ahamiyat kasb etadi.

yerga ishlab chiqarish vositasi sifatida xalq xo`jaligining barcha tarmoqlari ehtiyoj sezadilar. Ishlab chiqarish vositasi sifatida erning eng muhim xossasi uning unimdorligidir.

yerni har tomonlama yaxshilash va hosildorligini orttirish qishloq xo`jaligini rivojlantirishning eng asosiy masalalaridan biri hisoblanadi. Qishloq xo`jaligi mahsulotlari etishtirishni orttirish erdan to`g`ri va natijali foydalanish bilan bevosita bog`liq. O`zbekiston respublikasining 1990 yili 20 iyunda «er va er resurslaridan foydalanish» haqida, 1992 yili 9 iyulda «Dehqon va fermer xo`jaliklari» haqida qonunlarning qabul etilishi er resurslariga bo`lgan e`tiborni yanada kuchaytirishni talab etadi. Natijada erdan foydalanish va erga egalik qilishda yangi aloqalarni paydo etadi.

Jamiyatning rivojlanishining barcha bosqichlarida er eng ahamiyatli va uning o`rnini hech bir resurs bosa olmaydiganligi, odamzotning tirikchiligi uchun ahamiyatli ishlab chiqarish qurollari sifatida belgilanadi. Tuman er resurslari ham boshqa tuman er resurslariga nisbatan hosildor tuproqlardan tarkib topgan.

Butun respublikamizda birdan-bir yagona suv tizimi Amudaryo va undan boshlanuvchi kanallar hisoblanadi. Oxirgi yillari respublika hududi suv resurslarining kamayib ketishining asosiy sabablaridan biri Amudaryo havzasining yuqori qismida ko`plab yangi erlarning uzlashtirilishi, daryoning yuqori qismida

qishloq xo'jaligida suvdan unumli foydalanish maqsadida birnecha suv omborlarining ishga tushishi, Qoraqum, Amu-Qarshi, Amu-Buxoro kanallarining ishga tushishi natijasida ushbu hududlarda 1,5-1,6 mln. ga maydon o'zlashtirildi va dehqonchilik aylanishiga qo'shilishi natijasida Amudaryoning kuyi qismida, shuning ichida Amudaryo tumani suv resurslarining etishmovchiligi muammo bo'lib qolmoqda. Asosan tumanda 2000-2001 yillardagi suv tanqisligi dehqonchilik, chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishiga katta ta'sir qildi. Xo'jaliklar hududlarida tuproqlarning sho'rlanishi, er osti suvlarining sathining pasayib ketishi natijasida yaylovlar maydoni birmuncha qisqarib ketdi. Tuman hududida hozirgi vaqtda sug'orish tizimlarini yaxshilash va undan effektiv foydalanish muammolari turibdi.

Tumanda yo'qolib borayotgan qadimgi Shaharsafo, Choyko'l, Qoracho'gal, Otajonboy, Cho'mich, Moyli ko'llari bor. Tuman hududida to'qayzor, qamishzor, botqoqlangan, sho'rlangan maydonlar ancha. Qilichboy, Qipchoq, Mang'it, Nazarxan arnolari, Bo'z-suv, Qorko'zyob, eshonyob, toshyob, Sho'ryob, Aliliyob kabi irrigatsiya shoxobchalari bunyod etilgan. Yuqoridagi ma'lumotlarga e'tibor bersak tuman hududidagi suv bilan ta'minlaydigan asosiy xo'jaliklararo kanallar va ularning tarmoqlari tizimi berilgan. Ushbu kanallar tizimi orqali tumanning ming-minglab gektar maydonlari sug'oriladi. Hozirgi vaqtda respublikamiz singari tumanning ham ishonchli suv manbayi shakllanmagan.

Sababi daryoda suv oz yillari dehqonchilik uchun suv muammo bo'lib qolmoqda. Uning ustiga kanallardan foydalanish koeffitsienti 50-60% oshmayapti, bu esa suv resurslaridan maqsadga muvofiq foydalanishda muammolarni keltirib chiqaradi. erlarning meliorativ ahvoli yomonlashayotganligi, erlarning notekisligidan gektariga belgilangan normadan birmuncha ko'p suv qo'yiladi va ortiqcha suvlarni zovurlarga oqizib yuborish hollari uchramoqda.

Lekin biz tadqiq qilayotgan tumanda xo'jaliklararo magistral kanallar xo'jaliklar ichkarisidagi kanallarni ham har bir fermer xo'jaliklarida bo'lib olgan va uning uzunliklari aniqlangan bo'lib, suvdan foydalanuvchilar uyushmasida ruyxatdan o'tkaziladi. Xo'jaliklar hududlarida sug'orish kanallarining har birida bir

nechta elektr nasoslari va yuzlab dizel` nasoslari ishlab turibdi. 300-dan ortiq fermer xo`jaliklari nasoslardan foydalanadi.

Xo`jalik hududi bo`yicha erlarning meliorativlik ahvolini yaxshilash bo`yicha bir qancha chora-tadbirlar qilinmoqda. Tumanda asosan paxtachilikka ixtisoslashganligi sababli sholichilik tumanlariga nisbatan kollektor-drenaj tarmoqlari bilan ta`minlanishi pastroq hisoblanadi. Kollektor-drenaj tarmoqlari ahvoli ta`mir talab etadi. Bu esa ko`plab mablag`larni talab qiladi.

Ekin maydonlarini suv bilan ta`minlashda Qilichboy, Qipchoq, Mang`it, Nazarxon arnalari, Bo`zsuv, Qorko`yob, Eshonyob, Toshiyob, Sho`ryob, Aliyob kabi irrigatsiya shoxobchalari foydalaniladi.

1.4.Tuproq, o`simlik va hayvonat dunəsi

Tuman tuproqlari unumdor alyuvial yotqiziqlar ustida paydo bo`lgan strukturali va gumusga boy madaniy tuproqlardan iborat.

Lekin, keyingi yillari erlarning meliorativlik ahvoli yomonlashmoqda. Dehqonchilik maydonlarining sho`rlanish ortmoqda. Bu esa dehqonchilik maydonlarini chayib sug`orishni talab qiladi. Chunonchi, sug`oriladigan dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirishda suv resurslaridan maqsadga muvofiq foydalanish bo`yicha aniq ko`rsatmalar ishlanishi lozim. Respublikamizning janubiy tumanlariga xos ekin maydonlarining strukturasini ko`rib chiqish, suvni kam talab qiladigan ekinlarni ekish dehqonchilikta almashlab ekishni keng yo`lga qo`yish zarur.

Tuman hududidagi o`simlik qatlamining joylashishi va rivojlanishi hududning tuproq va iqlim sharoitlariga bog`liq bo`lib keladi. Tuman hududida o`simlik dunyosining shakllanishida er osti suvlarining daryo suvlarining, tuproq va iqlimning ahamiyati katta bo`lib, asosan ko`pchilik maydonlar tabiiy o`simliklar bilan qoplangan. Xo`jalik hududi sug`ormali zonada joylashganligi sababli nisbatan o`simlik va hayvonot dunyosiga boy hisoblanadi. Xo`jaliklarda kanallar, suv tarmoqlariga yaqin joylarda yog`ochlardan - turong`il, jiya, tol va x.k. keng uchraydi.

er osti suvlari yaqin bo'lgan kollektor, zovur kanal bo'ylarida o'tloqli o'simliklar assotsiatsiyalari uchraydi. Ulardan eng asosiylari: pichan, yantoq, buyon, uriq, ajiriq va h.k. Tuman hududining ayrim sho'rli tuproqlarida qarabaraq, baliqko'z, va x.k. o'simliklari o'sadi. O'simliklardan sug'oriladigan erlarda pechak, chigin, sho'ra uchrashsa, qumli hududlarda saksavul, juzgun va x.k. uchraydi.

Xo'jaliklar hududida joylashgan ayrim o'simliklarning ahamiyati katta hisoblanadi, meditsinada dori-darmonlar olish uchun ham keng foydalaniladi. Ulardan asosiysi bo'yon tomiri hisoblanadi. Respublikamiz hududida bo'yon plantatsiyalarini kengaytirish orqali farmotsevtika tarmog'ini rivojlantirish imkoni bor bo'lsa va uning tuyimli chorvachilik uchun em-xashak sifatida ham ahamiyati katta. Tabiiy o'simliklardan qamishli yaylov katta o'rin tutadi. Bu esa chorvachilikni rivojlantirishda tabiiy em-xashak zaxirasini tuzishda muhim o'rin tutadi. Tabiiy yaylovlarning unimdorligi gektariga 5-12 ts tashkil qiladi.

Xo'jalik hududidagi yaylovlarda yantoq ko'plab uchrashib, asosiy em-xashak sifatida sanaladi. Shu bilan birga, xo'jaliklarda odamlar tomonidan o'zlashtirilgan madaniy o'simliklar ko'plab ekiladi. Ulardan, donli ekinlardan: bug'doy, sholi, tariq, mosh, lobiya va x.k.; em-xashak ekinlaridan: makka-jo'g'ori; poliz ekinlaridan: qovun, tarvuz, qovoq; mevalardan: olma, anor, olxo'ri, shoftoli va h.k. uy uchastkalarida o'stiriladi.

Oxirgi yillari respublikamizda, shuning ichida biz tadqiq qilayotgan tumanning meliorativlik sharoitining keskinlashishi o'simlik qatlamining o'zgarishiga olib kelmoqda.

Tumanning hayvonot dunyosi respublikamiz hayvonot dunyosiga o'xshash bo'lib, asosan del'tada uchraydigan hayvonlar hisoblanadi.

Ekin maydonlarining ko'p o'zlashtirilishi va hayvonlarning ko'plab ovlanishi natijasida hayvonot olami biraz qisqardi. Tuman hududida hayvonlardan: quyonlar, tulki, borsiq, ilon, ondatra; qushlardan: o'rdak, g'oz, chag'ala, qorg'a, yovvoyi qushlar ko'plab uchrashadi. Suvlarida – sazan, suo'en, laqqa, oq amur, ilonbosh baliq va x.k. baliqlar yashaydi.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining, bog'larning zararkunandalariga qarshi qushlarning ahamiyati yuqori.

Umuman olganda tuman hududining tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari tumanning rivojlanishga imkoniyat yaratadi.

1.5. Tumanning qisqacha rivojlanish tarixi

Tuman hududida odam neolit davridan yashab keladi. Miloddan oldingi 2 ming yilning oxirida mazkur hududda sug'oriladigan dehqonchilik paydo bo'ldi. VI-VII asrlarda bunyod etilgan Chilpiq qal'as betakror tarixiy obida bo'lib, uning balandigi 35 metr aylanma antik g'ishtin, paksa devorli, aylamaning radiusi 12 metrdir. «Chil» so'z birikmasi qadimgi xalqlar tilida «qirq» degan ma'noni anglatgan. «Pu» qo'shimchasi «karpay» demakdir. «Chilpu» xalq talaffuzida «Chilpiq» bo'lib yuritilib ketgan. Chilpiq islom dini tarqalmasdan avvalgi zardushtiylik davrining «sukupat minorasi»dir. Otashparaslar jasadlarini Chilpiq ichiga keltirib tashlagan. Ma'lum vaqtdan so'ng jasad egalari kelib suyaklarini yig'ishtirib, maxsus xilxonalarga qo'yganlar. Chilpiq otashparaslarning dafn marosimiga bog'liq daxma vazifasini ham o'tagan. Nazarxon hududidagi Beshtepa, Qoratepa qoya toshlarida ilk o'rta asrga oid har xil yozuv belgilar, qilich, o'q yoy, chavandoz, tuya tasvirlari saqlangan. Qadimgi urug'doshlik jamoalarning zardushtiylik urf-marosimlari ham shakllangan. Odamlar istiqomat qilgan manzilgohlar – Nazarxon, Mang'it, Qipchoq, Xitoy qal'alari eramizdan oldingi IV-VI asrlarda bunyod etilganligi ehtimoldan holi emas. Nazarxon ismli el darg'asi nomi bilan Nazarxon, Mang'it, Qipchoq, Xitoy qal'alari qadimiy urug'larning nomi bilan atalgan.

Qilichboy ovuli Qilichniyozboy ismli xalq mirobi bilan bog'liqdir. XX asrning 30-40 yillarigacha qo'rg'on tipidagi hovli-uylar va xutorlar mavjud edi.

Xiva xoni Abug'oziy Bohodirxon (1645-1663) tartib va osoyishtalik o'rnatish uchun bu erda yashovchi qabilalarni 4 guruhga bo'lgan. Har bir guruhga 2 qabila (birinchi guruhga – uyg'ur va nayman, ikkinchisiga – qung'irot va qiyot, uchinchisiga – Nukus va Mang'it, to'rtinchisiga – Qangli va Qipchoqlar)

birlashtirilgan. Shuningdek, qator qabila qoldiqlari: jaloyir, qanjig`ali, toma, tuyoqli, bog`onoli, kenagas, do`rman, yuz, ming shix, qatag`on, uyshun, qubash, cho`qay, qora-qanglilar yomma-yon yashab mehnat qilishganlar. Bu tarix bilan bog`liq Amudaryo tumani xududida azaldan aholi istiqomat qilganligini va qishloq xo`jaligi sirlarini bilgan holda uni rivojlantirganligidan dalolat beradi.

Xorazm viloyati tarkibida 1926 yili Mang`it va Qoraqalpog`istonda 1928 yili Qipchoq tumanlari tashkil topgan. Mang`it ijroiya qo`mitasini Japoq Safoev, Yusuf Vaisov, To`ramurod Hasanov, Qipchoq ijroqumini Yo`ldosh Obdolov, Eshnazar Davlatnazarov, Yo`ldosh Abdullaevlar boshqarishdi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Rayosatining Farmoniga asosan Xorazm viloyatining Mang`it va Qoraqalpog`iston Respublikasining Qipchoq tumanlari 1957 yilning dekabrda birlashdi. Yiriklashgan tumanning nomi Amudaryo deb ataldi va Qoraqalpog`iston Respublikasi tarkibiga kiritildi. Mang`it shahri yangi tumanning markazi bo`ldi. O`sha mahalda tumanda 53,3 ming aholi bo`lib shundan Mang`it shahrida 8,1 ming kishi yashagan. Mang`it shahrida paxta tozalash va eg` zavodlari, sanoat kombinati, avtobaza, matbuot jamiyati, aloqa uzeli, kommunal-maishiy xizmat, madaniyat, sog`likni saqlash muassasalari, umumiy ta`lim maktablari ish yuritdi. MTS lar remont-texnika stantsiyalariga aylandi. Qishloq xo`jaligining moddiy-texnika bazasi tobora mustahkamlanib bordi, er-suv, texnika va o`g`itlardan foydalanish yaxshilandi, dehqonlarning moddiy farovonligi oshirildi.

90-yillar boshida mamlakatimizning mustaqillikka erishishi, bozor iqtisodiyotiga o`tilishini ta`minlash, demokratiyalash, tumanni inqirozli hollardan chiqarish, moddiy ishlab chiqarish hajmi va sifatini oshirish, xalqning turmush farovonligi va madaniyatini yuksaltirish, inson qadriyatlarini to`la-to`kis tiklash yo`lida samarali ish yuritildi. Tumanning agrosanoat va sanoat korxonalari rivojlandi. Bu davrda ko`plab turar joylar, bir qancha maktablar va maktabgacha tarbiya muassasalari, 40 o`rinli sil kasalligiga qarshi kurash shifoxonasi, 105 o`rinli Qipchoq uchastka kasalxonasi, 3ta qishloq tibbiyot ambulatoriyalari, 3ta

fel`dsherlik-akusherlik punktlari foydalanishga topshirildi. Shuningdek, qator kommunal-maishiy savdo binolari, Mang`it, Qipchoq, Xitoy bozorlari qad ko`tardi.

Mustaqillik yillarida yangilanish va o`zgarishlardan chetda qolgan sohaning o`zi yo`q. Amudaryo tumani faqat Qoraqalpog`istonda emas, balki O`zbekiston miqiyosida alohida o`rni bor tumanlardan biri. Dehqonchilik sohasida o`z salmog`i, tajribasi va ustaligiga ega bo`lgan amudaryoliklar mustaqillik yillarida o`z mavqeini oshirish, dehqonchilik sir-asrorlarini yoshlarga o`rgatish yo`lida ham bir qancha yutuqlarga erishgan.

Bugungi kunda tumanda 8 ta sanoat korxonasi ishlab turibdi. Mang`it paxta tozalash zavodining mehnat jamoasi 1998 yilda jahon bozoriga eng yuqori sifatli paxta tolasi etkazib berganligi uchun xalqaro tashkilotlarning «Oltin yulduz» belgisini hamda sifat sertifikatini olishga muvaffaq bo`ldi. Bu zavod yiliga 50 ming tonnadan ortiq paxtani qayta ishlash quvvatiga ega.

II-BOB. AMUDARYO TUMANINING AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

2.1. Tuman aholisining usish dinamikasi

Demografik vaziyat murakkab sotsial, iqtisodiy, geografik va siyosiy jarayon bo'lib, u mamlakat aholisi sonining o'sishi, uning manbalari bo'lmish tabiiy ko'payish, aholi migratsiyasi va joylashishi, urbanizatsiyasi, aholining milliy va ijtimoiy tarkibi, oila tarkibi, mehnat resurslari va ish bilan ta'minlanish darajasi o'zida aks ettiradi. Qoraqalpog'iston Respublikasida shu jumladan, Amudaryo tumanida ham mustaqillik yillarida yangi demografik vaziyat vujudga keldi. Bu demografik vaziyat sobiq ittifoq davridan butunlay farq qiladi. Demografik vaziyat avvalambor asosiy demografik jarayonlar bo'lmish tug'ilish, tabiiy ko'payish, migratsiya va urbanizatsiyada o'z aksini topadi. Bu aholi sonining o'sish sur'atidagi xususiyatlaridan namoyon bo'lmoqda (Jadv.3).

3-jadval

Amudaryo tumani aholisining usish sur'ati

№	Yillar	Aholi soni	
		Ming kishi hisobida	% hisobida
1	1970	95,2	100
2	1979	107,1	112,5
3	1980	109,2	114,7
4	1989	118,8	124,7
5	1990	120,6	126,6
6	1999	138,6	145,5
7	2000	141,4	148,5
8	2001	144,5	151,7
9	2002	146,9	154,3
10	2003	149,0	156,5
11	2004	151,5	159,1
12	2005	153,5	161,2
13	2010	165,9	174,3
14	01.01.2014	179,1	188,1

*Qoraqalpog'iston Respublikasi statistika bosh boshqarmasi va tuman statistika bo'limi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinib turganidek Amudaryo tumanining aholisi 1970-2000-2014 yillar oralig'ida 1,5 hissaga ko'paydi 2000-2014 yillar oraligida 179,1 ming kishini yoki 1,9 hissani tashkil qildi. Shu davr ichida tuman aholisining o'sish sur'ati 188,1 foizni, o'rtacha mutloq kupayish soni esa 83,9 ming kishini tashkil qildi. Bu

O'zbekiston Respublikasi aholisining o'sish sur'ati bilan xiyaslaganda (1,2%) qatorda ekanligini, 74% ga kup degan so'z.

Undan oldingi o'n yillikda (1990-2000 yy.) tuman aholisining o'rtacha yillik o'sishi 2-2,5 foizni tashkil etgan edi. Aholining asosiy o'sishni ta'minlayotgan bo'limi bu qishloq aholisi hisoblanadi.

Hozirgi kunda Amudaryo tumanining aholisining asosiy o'sish manbasi tabiiy ko'payish bo'lib, u hatto keyingi o'n yilliklarda manfiy migratsiya ko'rsatkichini ham qoplamoqda.

Migratsiya qoldig'ining manfiy ko'rsatkichlari respublikamizda 1980 yillarning ikkinchi yarmidan boshlab kuzatila boshlandi va u sobiq ittifoq porchalangannan keyin yanada manfiy ko'rsatkichka qarab ko'paya boshladi. Buning natijasida hozirgi paytda tuman aholisining tadrijiy o'sishining yangi turi paydo bo'lib, unda bosh vazifani tabiiy ko'payish o'ynamoqda.

Shuni ham alohida qayd qilishimiz kerakki, aholining tabiiy ko'payishi yildan-yilga kamayib borishiga qaramasdan, kelajakda tuman aholisining tadrijiy o'sishida u muhim ahamiyat kasb etadi.

Tumanda tabiiy ko'payish ko'rsatkichi 2001 yili 20,8 promilleni tashkil qilgan bo'lsa, u 01.01.2014 yilga kelib 18,9 promilleni tashqil etdi. Tug'ilish koeffitsienti esa 21,2 promilledan, 21,4 promillega, ya'ni bur muncha uzgarisiz buldi (4-jadval).

4-jadval

Amudaryo tumani aholisining tabiiy ko'payish koeffitsientlari*

№	Yillar	Tug'ilish	O'lim	Tabiiy o'sish
1	2000	26,7	5,2	21,5
2	2001	26,3	5,5	20,8
3	2002	27,1	5,1	22,0
4	2003	23,8	5,7	18,1
5	2004	25,2	5,3	19,9
6	2005	22,8	5,5	17,3
7	2010	26,5	5,0	21,5
8	01.01.2014	21,4	4,9	18,9

Shuni ham ta'kidlash joizki, tuman qishloq aholisi tarkibida ham tug'ilish keskin kamaymoqda. Ayniqsa shahar va qishloq aholisi o'rtasidagi tug'ilish farqlari keskin kuzatilmoqda.

Shunga qaramasdan tuman aholisining oʻsishi yuqorida taʼkidlaganimizdek respublika koʻrsatkichlaridan yuqori. Tumanda tugʻilish jarayonining nisbatan yuqoriligiga asosiy sabablardan biri oila qadriyatlari hamda nikohdan oʻtish jarayonining yuqoriligi sabab boʻlmoqda.

Respublikadagi singari biz tadqiq qilayotgan tumanda ham nisbatan bolalar oʻlimi, har xil kasallik turlari, xotin-qizlar oʻrtasida kamqonlik kasalligi kupaymoqda. Bu ham aholining oʻsishiga toʻsiqlik qilmoqda.

Yuqorida tahlil qilingan tuman aholisi tabiiy koʻpayishi kursatkichlarining farqlanishiga, mahalliy sotsial-iqtisodiy, ekologik va boshqa sharoitlar bevosita taʼsir koʻrsatadi. Ayniqsa Orol ekologik inqirozi bilan bogʻliq boʻlgan muammolar bizning tumanimizni ham chetlab oʻtmadi. Tumanning demografik koʻrsatkichlarini ifodalovchi omillarning biri bu aholining hududiy joylashishi va zichligi boʻlib, axolining kupayishida muhim oʻrin tutadi. Amudaryo tumani aholisining oila fuqoralar yigʻini buyicha taqsimlanishini quyidagi 5-jadvaldan koʻrsa boʻladi.

5-jadval

Amudaryo tumani aholisining oilo fuqoralar yigʻini buyicha taqsimlanishi

№	Fuqoralar yigʻinlari nomlari	Aholi soni	Foiz hisobida
1	Urta qalʼa	9228	5,1
2	Choy koʻl	9626	5,3
3	Buz yop	4958	2,8
4	Bobur	7114	3,9
5	Kuyuk-koʻpir	14460	8,0
6	Durman	7921	4,4
7	Berdax	3494	1,8
8	Kipchak	12206	6,8
9	Xolimbek	7487	4,1
10	Qilichboy	13825	7,7
11	Xitoy	8740	4,8
12	Qangli	6714	3,7
13	Amir-Temur	5376	2,9
14	Oq-Oltin	7326	4,0
15	Toʻlqin	6427	3,5
16	Mangʻit shahri	49100	27,4
17	Jumurtov shaharchasi	5631	4,7
	Tuman buyicha	179,1	100,0

2.2. Aholi milliy tarkibi

Amudaryo tumanining milliy tarkibiga kelsak, tuman koʻp millatli va ular orasidagi munosabat doʻstona, yaxshi yoʻlga qoʻyilgan tumanlardan hisoblanadi.

Tuman aholisining asosiy qismini albatta o'zbeklar tashkil etadi. O'zbeklar bilan birga qozoqlar, qoraqalpoqlar, turkmanlar, tatarlar, ruslar, belaruslar, koreyslar, qrim tatarlar, qirg'izlar, ukrainlar, turk mesxetinlar, armanlar, ozarbayjonlar, uyg'urlar va boshqa xalqlar vakillari ham yashaydi. Bu ma'lumotlarni 6-jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

6-jadval

Amudaryo tumani aholisining milliy tarkibi

№	Millatlar	2005 yil		2010 yil		1.01.2014 yil	
		Aholi soni	% hisobida	Aholi soni	% hisobida	Aholi soni	% hisobida
1	O'zbeklar	131765	85,8	143132	86,3	162227	90,56
2	Qozoqlar	14466	9,4	4038	2,4	9731	5,43
3	Qoraqalpoqlar	3676	2,4	14850	9,0	3396	1,90
4	Turkmanlar	2778	1,8	2944	1,8	3179	1,77
5	Tatarlar	49	0,03	47	0,03	265	0,15
6	Koreyslar	40	0,03	249	0,15	47	0,03
7	Ruslar	387	0,25	0	0,00	53	0,03
8	Ukrainlar	4	-	30	0,02	4	-
9	Qirg'izlar	4	-	630	-0,38	3	-
10	Qrim tatarlar	3	-	0	0,00	-	-
11	Boshqalar	462	0,29	623	0,24	225	0,13

***Qoraqalpog'iston Respublikasi statistika bosh boshqarmasi va tuman statistika bo'limi ma'lumotlari.**

Yuqorida keltirilgan jadvaldan ko'rib turganimizdek, mahalliy millatlardan o'zbek millati vakillarining aholining milliy tarkibida 2001 yilga nisbatan 01.01.2014 yilga qadar burmuncha ko'payganligini, qoraqalpoqlar barqaror ko'rsatkichda turganligini, lekin avvaldan birga yashab kelayotgan turkman va qozoq millati vakillarining oz bo'lsa ham kamayganligini ko'ramiz. Bunga sabab, so'ngi yillardagi Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalaridagi olib borilayotgan siyosat.

1990 yillardan boshlab O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin slavyan millatiga mansub bo'lgan xalqlar ichida xalqning mexanik harakati kuchayib, ularning anchasi Rossiya, Ukraina, Belarussiya respublikalariga ko'chib ketgan. Shuningdek, qozoq millatiga kiruvchi xalqlarning keyingi yillarda Qozog'iston respublikasiga ko'chib ketishi kuzatilgan.

Hazir Amudaryo tumani aholisining soni 179,1 ming jami aholining 94,8 ming kishining erkaklar, 84,3 minggini ayollar tashkil etadi. Bundan erkaklar 53% ni, ayollar sal ko`p 47% ni tashkil etishini ko`ramiz.

2.3. Mehnat resurslari va bandligi

O`zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitida mehnat resurslarinining bandligining eng maqbul yo`lini topish muammolari muhim ahamiyat kasb etadi va u mehnat bozorining shakllanishida va aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini takomillashtirishda katta ahamiyatga ega.

Respublikamiz mustaqillikka erishish davrigacha aholini umumiy ish bilan ta`minlash siyosati amalga oshirilar, qonunga binoan barcha aholini ijtimoiy ishlab chiqarishda band etish ko`zda tutilgan edi, lekin mehnat resurslaridan samarasiz foydalanilar, ularning yoshi va jinsiy tarkiblarida, tarmoqlar va hududiy bandligida nomutanosibliklar kuzatilar edi.

Mustaqillikka erishgandan keyin aholini ish bilan ta`minlash siyosati asosiy o`rin mehnat bozorini shakllantirishga qaratilgan va shu asosda ishchi kuchiga bo`lgan talab va taklifni tartibga solishdan iborat siyosat amalga oshirila boshlandi. Ma`lumki, ishchi kuchini tovarga aylantirmasdan turib, aniq bozor munosibatlarini shakllantirish mumkin emas.

Amudaryo tumani respublikamizdagi kabi, juda yuqori mehnat resurslari salohiyatiga ega. Ushbu mehnat resurslari avvalgi o`n yilliklarda tug`ilish darajasi yuqori bo`lganligi hisobiga ruy bermoqda.

Ishga yaroqli eshdagi shaxslar, 16 eshdan 55,60 eshgacha jami 100915 kishi, ya`ni umumiy aholining 49,0 foizini tashkil etadi. Shulardan erkaklar 52144 kishi ya`ni 51,0 foizini, aellar esa 48774, ya`ni 49,0 foizni tashkil etadi.

Amudaryo tumani mehnatga loyqatli aholisining tarmoqlar buyicha taqsimini quyidagi 7-jadvaldan ko`rish mumkin.

Jadvaldan ko`rinib turganidek asosan mehnatga yaroqli aholi fermer xo`jaliklarida banddigini va bundan tuman aholisining ko`pchiligi qishloq xo`jaligi sahosida ishlaydi degan xulosaga kelsak bo`ladi.

Aholi umumiy sonidagi ishga yaroqli shaxslarning jamoatchilik ishlab chiqarishda band bo'lmaganlar soni 3129 kishi. Jamoatchilik ishlab chiqarishda band bo'lgan ishga yaroqsiz shaxslar soni 520 kishi.

7-jadval

Amudaryo tumani mehnatga loyqatli aholisining tarmoqlar buyicha taqsimlanishi (2013 yil)

№	Tarmoqlar turi	Mehnatga yaroqli aholi soni	Soniga nisbatan foiz hisobida
1	Xalq xujaligida, jami	63004	100,0
2	Sanoatda	1430	2,2
3	Qishloq xujaligida	50303	79,8
	Shu jumladan: fermer xujaliklarida	15545	2,4
4	Urmon xujaligida	38	0,06
5	Transport va aloqada	285	0,4
6	Savdo va umumiy ovqatlanishda	1068	1,6
7	Informatsion-xisoblash xizmatida	33	0,05
8	Uy-joy qurilish, aholigi xizmat kursatishning noishlab chiqorish turlorida	334	0,5
9	Sog'liqni saqlashda, xalq ta'limi, madaniyatda, san'atda, fan va fizkul'turada	8782	12,9
10	Moliyaviy va sugurta muassasalarida	165	0,2
11	Boshqarish strukturalarida	440	0,6
12	Boshqa soxalarda	126	0,1
	Jami xalq xo'jaligi sohalarida band bo'lganlar soni	63004	100,0

***Qoraqalpog'iston Respublikasi statistika bosh boshqarmasi va tuman statistika bo'limi ma'lumotlari.**

Mehnat resurslari soni esa 102,7 ming kishi, ya'ni umumiy aholining 63,0 foizni tashkil etadi. Xalq xo'jaligida band bo'lganlar soni jami 44851 kishi, ya'ni umumiy mehnat resurslarining 43,6 foizini o'z ichiga oladi. Shulardan davlat va jamoat tashkilotlarida band bo'lganlar soni 460 kishi, fermer xujaliklarida 14844 kishi, yakka mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchilar 460 kishi, nodavlat korxonalarida band bo'lganlar soni 8943 kishi. Ishlab chiqarishdan ajratilgan holda o'qietgan o'quvchilar soni 10693 ruhoniylar 14 kishi, uy xo'jaligida band bo'lganlar soni 9812 kishi, shulardan 5 va undan ko'p bolali aellar 2167 ta, xomiladorlik va bolalarga qarash sababli ta'tildagi aellar 5924ta, 4 va undan kam bolali aellar 1734 tani tashkil etadi.

Xalq xo'jaligida band bo'lmagan aholi soni jami 57,9 kishi tashkil etadi.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti shakllanishi sharoitida xususiy tadbirkorlikka, kichik va o'rta biznesga imkoniyatlar yaratiladi, buning natijasida aholi bandligining yangi shakllari va turlari vujudga keladi va rivojlanadi.

Jumladan, mustaqillik yillarida mahalliy tadbirkorlarning chet mamlakatlarga mehnat safarlari kengaymoqda. Ayniqsa, qo'shma korxonalarning vujudga kelishi, ularda ishlashi uchun zarur mutaxasislarning malakasini oshirish va boshqacha ishchi kuchini vujudga keltirishga imkon beradi. Hozirgi kunda Amudaryo tumanidan ham yosh ishchilar Janubiy Koreya, Turkiya, Germaniya mamlakatlari bilan qo'shma korxonalarda mehnat qilishmoqda. Bu yangicha bandlik muammosini echish yo'llaridan biri hisoblanadi.

III-BOB. AMUDARYO TUMANI XUJALIGINING TARKIBI VA IQTISODIY GEOGRAFIK JOYLASHISHI

3.1.Amudaryo tumanining xujaligina umumiy tarif va rivojlanishining asosiy bosqishlari

Tuman hududida odam neolit davridan yashab keladi. Miloddan oldingi 2 ming yilning oxirida mazkur hududda sugʻoriladigan dehqonchilik paydo boʻldi. VI-VII asrlarda bunyod etilgan Chilpiq qalʼas betakror tarixiy obida boʻlib, uning balandigi 35 metr aylanma antik gʻishtin, paksa devorli, aylamaning radiusi 12 metrdir. «Chil» soʻz birikmasi qadimgi xalqlar tilida «qirq» degan maʼnoni anglatgan. «Pu» qoʻshimchasi «karpay» demakdir. «Chilpu» xalq talaffuzida «Chilpiq» boʻlib yuritilib ketgan. Chilpiq islom dini tarqalmasdan avvalgi zardushtiylik davrining «sukupat minorasi»dir. Otashparaslar jasadlarini Chilpiq ichiga keltirib tashlagan. Maʼlum vaqtdan soʻng jasad egalari kelib suyaklarini yigʻishtirib, maxsus xilxonalarga qoʻyganlar. Chilpiq otashparaslarning dafn marosimiga bogʻliq daxma vazifasini ham oʻtagan. Nazarxon hududidagi Beshtepa, Qoratepa qoya toshlarida ilk oʻrta asrga oid har xil yozuv belgilar, qilich, oʻq yoy, chavandoz, tuya tasvirlari saqlangan. Qadimgi urugʻdoshlik jamoalarning zardushtiylik urf-marosimlari ham shakllangan. Odamlar istiqomat qilgan manzilgohlar – Nazarxon, Mangʻit, Qipchoq, Xitoy qalʼalari eramizdan oldingi IV-VI asrlarda bunyod etilganligi ehtimoldan holi emas. Nazarxon ismli el dargʻasi nomi bilan Nazarxon, Mangʻit, Qipchoq, Xitoy qalʼalari qadimiy urugʻlarning nomi bilan atalgan.

Qilichboy ovuli Qilichniyozboy ismli xalq mirobi bilan bogʻliqdir. XX asrning 30-40 yillarigacha qoʻrgʻon tipidagi hovli-uylar va xutorlar mavjud edi.

Xiva xoni Abugʻoziy Bohodirxon (1645-1663) tartib va osoyishtalik oʻrnatish uchun bu erda yashovchi qabilalarni 4 guruhga boʻlgan. Har bir guruhga 2 qabila (birinchi guruhga – uygʻur va nayman, ikkinchisiga – qungʻirot va qiyot, uchinchisiga – Nukus va Mangʻit, toʻrtinchisiga – Qangli va Qipchoqlar) birlashtirilgan. Shuningdek, qator qabila qoldiqlari: jaloyir, qanjigʻali, toma, tuyoqli, bogʻonoli, kenagas, doʻrman, yuz, ming shix, qatagʻon, uyshun, qubash,

cho`qay, qora-qanglilar yomma-yon yashab mehnat qilishganlar. Bu tarix bilan bog`liq Amudaryo tumani xududida azaldan aholi istiqomat qilganligini va qishloq xo`jaligi sirlarini bilgan holda uni rivojlantirganligidan dalolat beradi.

Xorazm viloyati tarkibida 1926 yili Mang`it va Qoraqalpog`istonda 1928 yili Qipchoq tumanlari tashkil topgan. Mang`it ijroiya qo`mitasini Japoq Safoev, Yusuf Vaisov, To`ramurod Hasanov, Qipchoq ijroqumini Yo`ldosh Obdolov, Eshnazar Davlatnazarov, Yo`ldosh Abdullaevlar boshqarishdi.

O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Rayosatining Farmoniga asosan Xorazm viloyatining Mang`it va Qoraqalpog`iston Respublikasining Qipchoq tumanlari 1957 yilning dekabrda birlashdi. Yiriklashgan tumanning nomi Amudaryo deb ataldi va Qoraqalpog`iston Respublikasi tarkibiga kiritildi. Mang`it shahri yangi tumanning markazi bo`ldi. O`sha mahalda tumanda 53,3 ming aholi bo`lib shundan Mang`it shahrida 8,1 ming kishi yashagan. Mang`it shahrida paxta tozalash va eg` zavodlari, sanoat kombinati, avtobaza, matbuot jamiyati, aloqa uzeli, kommunal-maishiy xizmat, madaniyat, sog`likni saqlash muassasalari, umumiy ta`lim maktablari ish yuritdi. MTS lar remont-texnika stantsiyalariga aylandi. Qishloq xo`jaligining moddiy-texnika bazasi tobora mustahkamlanib bordi, er-suv, texnika va o`g`itlardan foydalanish yaxshilandi, dehqonlarning moddiy farovonligi oshirildi.

90- yillar boshida mamlakatimizning mustaqillikka erishishi, bozor iqtisodiyotiga o`tilishini ta`minlash, demokratiyalash, tumanni inqirozli hollardan chiqarish, moddiy ishlab chiqarish hajmi va sifatini oshirish, xalqning turmush farovonligi va madaniyatini yuksaltirish, inson qadriyatlarini to`la-to`kis tiklash yo`lida samarali ish yuritildi. Tumanning agrosanoat va sanoat korxonalari rivojlandi. Bu davrda ko`plab turar joylar, bir qancha maktablar va maktabgacha tarbiya muassasalari, 40 o`rinli sil kasalligiga qarshi kurash shifoxonasi, 105 o`rinli Qipchoq uchastka kasalxonasi, 3ta qishloq tibbiyot ambulatoriyalari, 3ta fel`dsherlik-akusherlik punktlari foydalanishga topshirildi. Shuningdek, qator kommunal-maishiy savdo binolari, Mang`it, Qipchoq, Xitoy bozorlari qad ko`tardi.

Mustaqillik yillarida yangilanish va o'zgarishlardan chetda qolgan sohaning o'zi yo'q. Amudaryo tumani faqat Qoraqalpog'istonda emas, balki O'zbekiston miqiyosida alohida o'ni bor tumanlardan biri. Dehqonchilik sohasida o'z salmog'i, tajribasi va ustaligiga ega bo'lgan amudaryoliklar mustaqillik yillarida o'z mavqeini oshirish, dehqonchilik sir-asrorlarini yoshlarga o'rgatish yo'lida ham bir qancha yutuqlarga erishgan.

Bugungi kunda tumanda 8 ta sanoat korxonasi ishlab turibdi. Mang'it paxta tozalash zavodining mehnat jamoasi 1998 yilda jahon bozoriga eng yuqori sifatli paxta tolasi etkazib berganligi uchun xalqaro tashkilotlarning «Oltin yulduz» belgisini hamda sifat sertifikatini olishga muvaffaq bo'ldi. Bu zavod yiliga 50 ming tonnadan ortiq paxtani qayta ishlash quvvatiga ega.

3.2.Tuman agrosanoat majmuasining resurs solohiyati va undan qishloq xo'jaligida foydalanish yo'llari

Quyida Amudaryo rayonining, shu jumladan Amudaryo tumanining tuprog'i tumanning asosiy ixtisoslashgan tarmog'i bo'lgan paxtachilikni va shu majmuaga kiruvchi dehqonchilik tarmoqlarining rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Sababi, paxtachilik va dehqonchilikning boshqa tarmoqlaridan olinadigan hosil miqdori dastavval, tuproq qatlamining strukturasi, unimdorligiga, chirindi boyliklariga, shuningdek, gumusga, yuksak agrotexnika texnologiyasi asosida olib boriladigan o't-dala almashlab ekish sistemasiga chambarchas bog'liqdir. Agar tuproq qatlami strukturasi, unumsiz, gumusga kambag'al va tuproqning ximik va fizik xususiyatlari emon bo'lsa, dehqonchilik tarmoqlaridan olinadigan hosilning miqdori kam va sifatsiz bo'ladi.

Tumanda tuproq hosil bo'lishi protsessida tumanning tabiiy sharoitlari va Amudarening ishi katta rol o'ynaydi. Amudaryo tumani tuprog'i yuqorida qayd qilinganidek minglab yillar davomida Amudaryo o'zi bilan olib kelgan allyuvial jinslardan paydo bo'lgan.

Allyuvial tuproqlar, aslida strukturali unumdor, fizik va ximik tarkibi qulay bo'lgan tuproqdan iborat. Lekin asrlar davomida bu etqiziqalar ustida paydo bo'lgan

allyuvial tuproqlarga, yoki boʻz tuproqlarga ishlov berish, ekin maydonlarini planirovka qilish, goʻng va mineral oʻgʻitlar bilan oʻgʻitlash va erlarni natijasida bu tuproqlar unumdor, strukturali, madaniy tuproqqa aylantirilgan. Ammo turgʻunlik yillari, paxta yakkahokimligi yillarida tuman ekin maydonlarini qish oylarida, suv tanqisligi sababli erlar suvga bostirib qoʻyilishi natijasida, tuproq qatlami strukturasiz, unumsiz tuproq holatiga kelib qolgan.

Amudaryo tumani tuproqlari ikki turga boʻlinadi. Shundan birinchisi, avtomorfli tuproqlar boʻlib, unga taqir tuproqlar va taqirlar kiradi. Bunday tuproqlar er osti suvlari chuqur joylashgan erlarda boʻlib, bu tuproqlarning roli katta. Ikkinchi tuproq tipi gidromorfli tuproqlar boʻlib, ularning er osti suvlarning taʼsiri katta. Mana shu tuproq tuman territoriyasida keng tarqalgan tuproqlardan hisoblanadi.

Amudaryo tumani, butun Amudare delʼtasi Turon ichkarisida berk basseynida joylashgan. Uning keskin kontinental qurgʻoq subtropik iqlimi, er usti va er osti suvlarining paydo boʻlishi, ularning haʼti va territoriya boʻylab joylashishiga taʼsir etuvchi faktorlardan hisoblanadi.

Amudaryo katta delʼtasining, shuning ichida, Amudaryo tumanining eng katta va birdan-bir suv bilan taʼmin etuvchi manba Amudaryo hisoblanadi. U ushbu hududdagi er usti va er osti suvlarining rejimiga toʻgʻridan-toʻgʻri taʼsir etadi. Hatto, u tuman xalq xoʻjalik tarmoqlarining rivojlanish darajasini aniqlovchi faktorlardan biri hisoblanadi.

Amudaryo Turonning eng katta daryosi hisoblanib, u Hindiqush togʻining shimoliy en bagʻridan 4900m balandlikdan boshlanadi. Uning asosiy irmoqlaridan biri Pomir-Oloy togʻlaridan boshlanadi. Pomir-Oloy togʻi Oʻrta Osiyodagi eng baland yogʻin-sochinga boy togʻ hisoblanadi. Shuning uchun Amudaryo basseyni Turon choʻl zonasida joylashishiga qaramasdan u juda suvga boy ekanligi toʻsatdan emas. Amudaryo dastavval boshlanish joyda Vaxjir, soʻngra Vahangdaryo deb atalib, Pomir daryosi bilan qoʻshilgandan keyin Panj deb ataladi. Panj Vaxsh daresi bilan qoʻshilgan erda Amudaryo nomini oladi. Amudaryoning Vaxjir-Vaxangdaryo-Panj qismi 1137 km uzunlikka ega boʻlib, u shu oraliqda bir

qancha irmoqlarni (Gunt, Bartan, ezg'ulom, Vanch, Qizilsu o'ng tomonida, Ko'kcha daryosi-chap tomonda) o'z ichiga qo'shib oladi. Panj Vaxsh daryosi bilan qo'shilgandan keyin Amudaryoning eng katta o'ng tomondagi tarmoqlari Kofirnigon, Surxondare va Sherobod, chap tomonda Qunduzdaryo oqib o'tadi. Amudaryoning qolgan qismida (1257km davomida) u o'z ichiga boshqa tarmoq qo'shib olmaydi. Amudaryoning umumiy uzunligi 2574km ga teng. Amudaryo o'zining quyi qismida bir qancha del'ta paydo qilib oqadi. Amudaryoning eng dastlabgi del'tasi Tuyamo'yin rayonidan boshlanadi. Amudaryo Tuyamuyindan Orol dengizigacha quyguncha qadim zamonlardan beri bir qancha katta-kichik del'talarni paydo qilgan. Amudaryo o'zining del'ta qismida bir qancha tarmoqlarga bo'linib ketadi. Shulardan eng kattalari Aqchadaryo, Ko'nadaryo, Daryolik, Erkindaryo, Qozoqdaryo, Ko'ksuv, Ullidaryo, Oqdaryo, Qipchoqdaryo, Injenero'zak hisoblanadi. Amudaryoning tog'li qismidagi suv yig'ish havzasining maydoni 199,3 ming km² ga ega. Bu maydoning asosan Pomir-Oloy tog' sistemalari joylashgan erlarga to'g'ri keladi. Ularning o'rtacha absolyut bolandligi dengiz sathidan 5000-5500m bo'lsa, ayrimlarining balandligi 6000 m, hatto 7000 m yuqorida joylashgan. Amudaryoning asosiy tarmoqlari (Panj, Vaxsh, Ko'kcha va boshqalar) muz-qor suvlaridan oziqlanadi. Tog'larning pastki qismlaridan boshlanadigan tarmoqlari (Qunduzdaryo, Kofirnigon, Qizilsuv, Surxondaryo va boshqalar) qor muz suvlaridan to'yinadi.

Umuman Amudaryo basseynining tog'li qismida har yili 79 km³ suv yig'adi. Shuning 1960-yillargacha Amudaryodan har yili o'rta hisobga ko'ra Kerki shahri enidan 63 km³, Nukus shahri enidan esa 46,6 km³ suv oqib o'tgan.

Amudaryoda har yili ikki marotaba suv toshqini qayd qilinib, shundan birinchisi bahorda tog'larning past en bag'ilaridagi qor, bahorgi eg'in-sochinlarning bo'lishi natijasida, ikkinchisi ezning issiq oylariga to'g'ri kelib, iyul va avgust oylarida tog'larning baland qismlaridan muzliklarning, qorlarning erishi natijasida yuz beradi. Ilgari Amudaryo yuqori tog'li qismida va o'rta qismida to'g'onlar va suv elektr stantsiyalari qurilishi natijasida jilovlanmasdan oldin Amudaryodagi bahorgi va ezdagi suv toshqinlari Quyi Amudaryo rayoniga,

ayniqsa Amudaryo va Beruniy tumanlari qirg'oqlarini suv bosib ketishi natijasida katta zarar keltirar edi. Mana shuning uchun Quyin Amudare rayonida, shu jumladan, Amudare tumanida tumanni suv toshqinidan saqlash uchun darening ikki qirg'og'ida birnecha kilometr ga cho'zilgan dambalar qurilgan edi. Suvning ayrim xavfli joylarida bu dambalar ikkita qilib qurilgan edi. Lekin 1960-yillardan keyin Amudarening yuqori va o'rta oqimida to'g'onlarning qurilishi natijasida suv toshqini tugatildi. Hatto Amudaryoda 60-yillargacha bahorda daryo muzining janubdan erib kelishi va qish oylarida shimoldan-janubga tomon muzlashi natijasida daryoda, ko'pincha uning tor erlarida oqib kelgan muzlar, suvlar natijasida muz tiqinlari bo'lib, buning natijasida muz to'g'oni oldida daryo sathi baland ko'tarilib, daryo bo'ylaridagi joylashgan erlarni suv bosib ketar edi. Shunday suv bosishi natijasida 1969-yili bahorda daryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Beruniy shahrini suv bosdi. Natijada shaharni qaytadan qurishga to'g'ri kelgan. Bundan noqulay oqibatlar yuqorida qayd etilgan daryoda inshootlarning qurilishi natijasida butunlay yo'q etildi.

Qish oylariga kelib Amudaryo suvi juda kamayib ketadi. Sababi qishda faqat er osti va buloq suvlari bilan oziqlanadi. Umuman Amudaryoning bahor va ez oylarida sersuv bo'lishi uning basseynida joylashgan xo'jaliklar uchun qulayli sharoit tug'diradi. Sababi, Amudaryo suvi bahor va ez oylarida paxtachilik uchun suv eng zarur vaqtda daryo sersuv bo'lib qulayli sharoit tug'diradi. Amudaryo dunyodagi suvi loyqaga eng boy daryolardan hisoblanib, uning har bir m^3 suvida 2-4kg gacha loyqasi bor. Sababi, Amudaryo O'rta Osiyodagi eng baland tog'lardan boshlangani va qirg'oqlarini emiradi. Bu Amudaryo suvini juda loyqalatib yuboradi. Daryo tekislikka chiqqandan keyin Qoraqum va Qizilqum qirg'oqlarini emirib daren i yana loyqalatib yuboradi. Sababi Qoraqum va Qizilqum qirg'oqlari bo'sh allyuvial jinslardan iborat. Suvning loyqasiga Kerki shahrining enida har bir m^3 suvga 4kg dan ortiq loyqa to'g'ri keladi. Loyqa suvlar ko'pincha bahorda va ez oylarida suv toshqini paytida ko'proq bo'ladi. Amudaryo loyqasi bu qimmat baholi o'g'it xisoblanib O'zbekiston olimlarining fikricha har bir gektar erga o'rtacha 2 tonnaga yaqin uglikisliy-kal'tsiy, kaliy, fosfor va xilma-xil ximik

eritmalarni olib keladi. Shuningdek, Amudaryo suvida ximik elementardan osh tuzi, Glauber tuzi, soda va hakoza uchraydi. Hozirgi vaqtda Quyi Amudaryo rayonida To'yamo'yin suv omborining qurilishi natijasida tuman dalalariga loyqa juda kam miqdorda chiqadi. Sababi Tuyamuyin suv ombori maksimal 7,8 mlrd.m³ Amudaryo suvi uchun tiniqlatuvchi havza hisoblanadi. Bu erda Amudaryoning yuqori oqimidan oqib kelgan loyqalar tinib, undan quyi oqimida joylashgan erlarga kam loyqa olib boriladi. Lekin To'yamuyinning pastrog'ida qirg'oqlarini «deygish» urishi natijasida Amudaryo suvi yanada ko'proq loyqalanadi. Hozirgi Amudaryo del'tasining suvini tiniqlatib turuvchi yana bir inshoot Taxiato'sh tug'oni hisoblanadi.

Amudaryo qish oylarida muzlaydi, uning qalinligi yanvar, fevral oylarida 30-40 sm gacha etadi. Qishning issiq va sovuq kelishiga bog'liq muzning qalinligi ham turlicha bo'ladi. Tumanda Amudaryodan suv oluvchi bir qancha kanallar qurilgan. Ularni uch tizimga ajratish mumkin.

1. Davlatlararo va davlat ichidagi magistral kanallar. Jumaboy Sag'a, Qilichniezboy.

2. Xo'jaliklararo kanallar, Qipchoq arna, Bo'zsuv, Qilichboy arna, Nazarxon arna.

3. Xo'jalik ichidagi kanal, yop va ariqlar.

Tuman xududining ayrim joylari shurhoklashgan tuproqlardan iborat. Shuning uchun tumanning ekin maydonlarini tez-tez yuvib, ularning sho'rini tashqariga chiqarish lozim, mana shu maqsadda tumanda bir necha yuz km uzunlikdagi o'nlab kollektor-drenaj sistemalari o'tkazilgan. Kollektor sistemalari tuman xududidagi er osti suvlari sathini pasaytirishga va uni sug'oriladigan maydondan boshqa erga haydash imkonini beradi. Bundan tashqari epiq drenajlar ham mavjud.

Tuman territoriyasida kollektor drenaj suvlarini oqizish natijasida maydoni uncha katta bo'lmagan o'nlab ko'llar paydo bo'lgan. Bularga Xo'jako'l, Qoracho'gal va boshqalar kiradi. Bundan tashqari Amudaryo bo'yida, qayirlarda paydo bo'lgan kichik ko'llar mavjud. Ularning maydoni Amudaryo suvining ko'payishi va kamayishiga bog'liq tez-tez o'zgarib turadi.

1960-yillardan boshlab Amudaryoning yuqori oqimlarida millionlab gektar erlarni ochish, ularni o'zlashtirish uchun gidrotexnik inshootlarni qurish va ularning oldidagi katta hajmdagi suv omborlarini qurish natijasida, shuningdek Amudaryo, Qoraqum kanalining qurilishi va bu kanal bo'yida bir qancha suv omborlarining qurilishi, Amu-Buxoro va Amu-Qarshi kanallarining qurilishi, shu jumladan Quyi Amudaryo rayonida 7,5 mlrd m³ hajidagi suvni saqlab turuvchi Tuyamo'yin to'g'onining qurilishi natijasida, Quyi Amudaryo regionida, shuning ichida Amudaryo tumanida suv tanqisligi muammosini keltirib chiqardi.

Amudaryodan oqib keluvchi suvlarning kamayishiga bog'liq Quyi Amudaryo regionida ichimlik suv masalasi ham katta muammo bo'lib qoldi. Sababi, daryoning yuqori oqimidan qishloq xo'jaligida ishlanib chiqqan drenaj va oqava suvlarni, shuningdek ayrim zavodlardan chiqqan oqova suvlarni Amudaryoga quyilishi natijasida uning suvi 1980-yilning boshlarida ichib bo'lmaydigan darajada turli o'nlab, yuzlab tonna zaharli tuzlarni, ximik elementlarni suv bilan oqib kelishi natijasida, Quyi Amudaryo rayonida shu zaharli pestitsidlarga boy bo'lgan suvni aholining foydalanish natijasida aholi salomatligiga katta zarar keltirgan.

Yuqorida qayd etilgan zaharli ximik elementarga boy bo'lgan suvlarni iste'mol qilish, shuningdek, Oroldan bo'shagan erlardan shimol yo'nalishida esgan shamollar ta'sirida millionlab tonna zaharli changlarning Amudaryo tumani territoriyasiga ham olib kelinishi natijasida tuman aholisining turli kasalliklarga chalinishiga olib keldi. Shular jumlasidan buyrak, o't xalta, jigar va tish toshi kasalliklari bilan birga gipatit kasalligi, astma, o'stma (rak) va dam olish organlari kasalliklarining kelib chiqishiga olib keldi.

Shuningdek, region ekologiyasining buzilishi Quyi Amudaryo rayoni aholisi ichida ko'pincha xomilador aellar orasida 97,5% ga yaqini kam qon (anemiya) kasalligi bilan kasallangan.

Ma'lumotlarga ko'ra Amudaryodan ez oylarida har bir metr suvda 0,6-0,9 gramm, qish oylarida, suvning kam vaqtida har bir metr suvda 2,5gramm gacha zaharli tuz eritmaları bo'lganligi aniqlangan.

Mana shunday bir og'ir ekologik inqiroz sharoitida Quyi Amudaryo aholisini ichimlik suvi bilan ta'min etish va zaharli ximik elementlardan zaharlanib turli kasallarga duchor bo'lishini hisobga olib, O'zbekiston hukumati tamonidan Quyi Amudaryo aholisini ichimlik suvi bilan ta'min etish masalalarini kun tartibiga qo'yilgan.

3.3.Tuman agrosanoat majmuasining tarkibi va rivojlanishi

Respublikamiz erkin bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tishi ta'minlanayotgan yillarda mamlakat aholisi soni o'smoqda. Shu bilan birga sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlariga bo'lgan talab ham oshib bormoqda. Bu har bir tumanda xomashyo, oziq-ovqat mahsulotlari va xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish rivojlantirilishini taqoza etmoqda. Bu muammolarni echish uchun eng avvalo qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan xizmat ko'rsatish hamda qayta ishlash tarmoqlarining mutonasib ravishda rivojlanishini ta'minlashga erishish, so'ngra tayyor oz iq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi va ularni iste'molchilarga etkazuvchi tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy bog'lanishini ta'minlashi lozim.

Ko'rinib turibdiki, qishloq xo'jaligini barqaror ravishda rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirish uchun uni yangi qishloq xo'jalik mashinalari, texnikalari, transport va kimyoviy vositalar, mineral o'g'itlar, eqilg'i hamda yog'lovchi materiallar, qurilish materiallari, ozuqa moddalari bilan to'liq va mutanosib ravishda ta'minlab, mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etish kerak. Demak, qishloq xo'jaligining kelajakdagi rivoji dastavval uning uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari faoliyatiga bevosita, shuningdek agrar sohaning ravnaqi unga xizmat ko'rsatuvchi, ya'ni qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, tarmoqdagi mashina-traktor va boshqa texnikalarni ta'mirlovchi, xo'jalik ob'ektlarini quruvchi, irrigatsiya-melioratsiya va kimyo, transport xizmatlarini bajaruvchi tarmoqlar faoliyatiga ham bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligiga esa tarmoqda etishtirilgan xomashyolardan aholining barcha talablarini to'liq va sifatli qondira oladigan oziq-ovqat, gazlama, kiyim bosh, oyoq kiyim va boshqa maxsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarining serqirrali faoliyatiga ham bog'liq.

Agrosanoat kompleksida maqsadga erishish quyidagi asosiy vazifalar echilishini taqozo etadi:

- agrosanoat kompleksi tarkibidagi barcha tarmoqlar maqsadga muvofiq holda tashkiliy, texnologik, texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan o'zaro uzviy bog'lanishini ta'minlash;

- kompleks tarkibidagi korxonalarni barcha omillarni etiborga olgan xolda maqsadga muvofiq oqilona joylashtirish;

- ularning ixtisoslashtirilishi va integratsiyalashuvini ta'minlash;

- samarali faoliyat ko'rsatishni ta'minlash maqsadida barcha korxonalarni zamonaviy texnikalar bilan jihozlash, ularda ilg'or texnologiyalarni joriy etish;

- agrosanoat kompleksi tarkibidagi korxonalar ixtiyoridagi barcha resurslardan (tabiiy, kapital, mehnat) tadbirkorlik bilan oqilona foydalanib, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish va kimyolashtirish orqali doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni kamaytirib, ekologik talablarga javob beradigan mahsulotlarni zarur miqdorda ishlab chiqarish, ularni iste'molchilarga etkazib berib, ko'proq foyda olishni ta'minlash;

- agrosanoat kompleksi tarkibidagi korxonalar o'rtasida ular mahsulotlarini o'zaro samarali ayirboshlashi ta'minlanadigan narxlarning maqsadga muvofiq miqdorini ma'lum muddatlarga belgilash;

- kompleksda xizmat ko'rsatayotgan rahbar, ishchi va xizmatchilarning malakalarini oshirish, ular mehnatlarining miqdoriga, pirovard natijasiga ko'ra rag'batlantirishni rivojlantirish va boshqalar.

Agrosanoat kompleksi maqsad va vazifalaridan kelip chiqqan holda uning tarkibi quyidagi 4 ta bo'g'indan tashkil topishi mumkin:

1-bo'g'in- agrosanoat kompleksi tarkibidagi korxonalar uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlaridir.

2-bo`g`in agrosanoat kompleksining asosiy tarmog`i hisoblangan qishloq xo`jaligidan tashkil topadi. Uning barcha tarmoqlari-o`simlikchilik hamda chorvachilik tarmoqlarida sanoat tarmoqlari uchun xomashyolar (paxta xomashyosi, boshqoli donlar, kanop, zig`ir, jun, teri, kunjut, uzum) aholi iste`moli uchun esa go`sht, sut, sabzavot, poliz, meva mahsulotlari etishtiriladi.

3-bo`g`in qishloq xo`jaligini tashkil etish hamda uning rivojlanishiga xizmat ko`rsatadigan tarmoqlar, jumladan ekinlarni, chorva hayvonlarini suv bilan ta`minlaydigan, erlarning meliorativ holati yaxshilanishini ta`min etuvchi chora-tadbirlar tizimini amalga oshiradigan suv xo`jaligi tarmog`i; qishloq xo`jaligida foydalanilayotgan barcha texnikalarga servis xizmati ko`rsatadigan tarmoq; tarmoqqa zooveterinariya xizmati, shuningdek, xashoratlarga, zararkundalarga, begona o`tlarga qarshi qurashish maqsadida kimyoviy xizmat ko`rsatadigan sohalarni o`z ichiga oladi.

4-bo`g`inga qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi, saqlovchi va iste`molchilarga etkazib beruvchi tarmoqlar, jumladan, paxta tozalash, donni, go`sht va sutni, tamakini, sabzavot va poliz mahsulotlarini, meva, uzumni qayta ishlash, engil va boshqa sanoat tarmoqlari; bozor talabini e`tiborga olgan xolda tayyor mahsulotlarni ulgurji va chakana holda etkazib beradigan savdo tarmoqlari kiradi.

Agrosanoat kompleksini barqaror rivojlantirishda mamlakatda mavjud bo`lgan iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmalarning ham ahamiyati, ta`siri ulkan. Ular agrosanoat kompleksi tarkibidagi barcha tarmoqlarning rivojlanishini ta`minlash maqsadida bank, sug`urta, investitsiya, soliq, lizing, sog`liqni saqlash, ta`lim-tarbiya, ma`naviy, madaniy, sanat, kommunal xizmatlarni amalga oshiradilar. Shuning uchun barcha komplekslar o`rtasidagi munosabatlar o`zaro manfaatli holda amalga oshirilgani maqul.

Qishloq xo`jaligida etishtiriladigan mahsulotlarni nobud etmasdan vaqtda, sifatli tayyorlab, qayta ishlab, tayyor mahsulotlar iste`molchilarga etkazib berilishini ta`minlash lozim. Bunda mahsulotlarni sotib olib qayta ishlash korxonalari ko`lamini rivojlantirishga alohida e`tibor berish, respublika Prezidenti

I.Karimov ta'kidlaganlaridek, qishloqqa sanoatni olib borish kerak. Shu bilan tarmoqdagi aholining ish bilan ta'minlanishi, real doromad olish uchun katta imkoniyatlar yaratiladi.

Bu tadbirlar tufayli aholining oziq-ovqat va nooziq-ovqat hamda iste'mol tovarlari bilan ta'minlanishiga erishiladi.

3.4.Amudaryo tumani qishloq xo'jaligi sohalarining rivojlanishi va geografik joylashishi

Mamlakat qishloq xo'jaligi iqtisodiyotida chorvachilik tarmoqlarining o'rni va ahamiyati katta. Unda inson salomatligi va qayta ishlash korxonalari uchun zarur bo'lgan turli xilda mahsulotlar etishtirilmoqda. Amalga oshirilgan islohatlar natijasida tarmoqda nodavlat mulkchilik shakllantirildi.

Amudaryo tumani qishloq xo'jaligi sohalari majmuasi rivojlangan tumanlardan biri hisoblanadi.

Amudaryo tumani qishloq xo'jaligi majmuasida paxtachilik, poliz va sabzavotchilik, g'alla etishtirish, chorvachilik va pillachilik, chorva uchun em-xashak etishtirish katta rol o'ynasa, sanoat majmuasida qurilish materiallari, engil sanoat, shuning ichida to'qimachilik va tikuvchilik, oziq-ovqat sanoati majmuyi tarmoqlari rivojlangan, bundan tashqari bir necha xizmat ko'rsatish sohalari ham rivojlangan. Amudaryo tumani agrosanoati, u agrar tumani bo'lganligi uchun, uning asosiy tarmoqlari dehqonchilikda (asosan paxtachilik), chorvachilikda, meva-uzumchilikda etishtiriladigan xom-ashyo bazasida rivojlangan. Umuman tuman sanoati, qishloq xo'jaligi tumanning paxtachilikka va chorvachilikka ixtisoslashgan tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan. Paxtachilik sohasini olib qaraydigan bo'lsak, tumanda 20 ta fermer xo'jaliklari birlashmasi ushbu soha bilan shug'ullanadi (9-jadval).

Jadvaldan ko'rinib turganidek tumandagi eng yirik fermerlar birmashmalari bu Qilichboy, Xorazm, Y.O'razboev, Mang'it, Qangli, O'zbekiston va Do'stlik fermer xo'jalik birlashmalari. Ular tumanning asosiy paxtachilik xo'jaliklari hisoblanadi.

9-jadval

**Amudaryo tumani fermer xo`jalik birlashmalari buyicha umumiy
ko`rsatkichlar*(2013 yil)**

№	Fermer xujalik birlashmalari	er moydoni, gektar	Fermer xo`jaligi soni	Paxta		Bug`doy	
				gektar	tonna	gektar	tonna
1	Amudaryo	136	1	160	446,4	3	9,6
2	Berdax	1352	39	768	1872,1	132	422,4
3	Bekbay	126	1	57	102,5	4	12,8
4	Do`stlik	1599	32	1140	2718,3	160	512
5	Mang`it	1610	42	1120	2639,6	165	528
6	Navruz	277	1	55	96,6	18	53,6
7	Namuna	479	9	268	614,5	50	160
8	Amir-Temur	846	25	535	1298,6	88	281,6
9	Qilichboy	2356	64	1545	3584,8	165	528
10	Qangli	1606	34	1180	2863,7	148	473,6
11	Turkmaniston	1330	28	960	2301	121	387,2
12	Tosh-yop	512	14	305	843,1	50	160
13	To`lqin	1494	30	976	2317,7	137	438,4
14	Qipchoq	1316	37	943	2068,1	100	320
15	Oq-oltin	1539	16	1130	2681,3	154	492,8
16	Zarbdor	1267	27	804	1926,4	121	387,2
17	O`zbekiston	1584	49	987	2252,4	148	473,6
18	Xorazm	1705	31	1081	2500,2	162	518,4
19	Y.O`razboev	1648	34	1080	2650,9	126	403,9
20	Oxunbobaev	1462	4	949	2065,9	148	473,6

*Tuman statistika boshqarmasi bo`limi ma`lumotlari

Tumandagi paxtachilikdan olingan hosil ko`rsatkichlari haqidagi ma`lumotlar 10-jadvalda to`liq ko`rsatilgan. Amudaryo tumani hozirgi kunda 16050 ga ekin maydoniga paxta ekadi. Ushbu moydannan 44639 tonna hosil yig`ip olindi. Tuman 2013 yilda paxtadan gektariga 27,8 tsentner hosil etishtirdi.

10-jadval

Tumanda paxta etishtirish dinamikasi

Paxta ekini	2001 y.	2002 y.	2003 y.	2004 y.	2005 y.	2010 y.	2013 y.
Ekin maydoni (gektar)	19640	16007	15700	16149	16068	16132	16050
etishtirilgan paxta (tonna)	36322	19041	21022	36059	37849	35109	44639
Hosildorlik (tsentner)	18,5	11,9	13,4	22,3	23,5	22,4	27,8
Paxtachilikdan olingan daromad (mln.sum)	11470	9925	13320	12420	15625	16738	16959

Yuqoridagi jadvaldan ko`rib turganimizdek, 2002, 2003 yillarda tumanda paxta ekin maydonlarining kamayishi, etishtirilgan paxta unimining pasayganligi, hosildorlik shu yillarda juda past, o`zini xarajatlarini qoplamaydigan darajada past bo`lishi, olingan doramodning ham miqdorining kam bo`lishi shu yillarda Qaroqalpog`iston Respublikasi buylab suv kamtarchiligi bo`lishi bilan bog`liq yuz berdi. So`ngi 2004, 2005 yillarda esa etishtirilgan paxtaning umumiy miqdori (19041 tonnadan 37849 tonnaga) va hosildorligi (11,9 tsentnerdan 23,5 tsentnerga) 2002 yilga nisbatan deyarli ikki baroborga oshti. 2010 yilda tuman dehqonlari davlat oldidagi shartnomalarini bajardilar va davlat qirmoniga 35109 tonna paxta etishtirib berdi.

Tumanda umumiy paxtachilikg`a ixtisoslashgan xo`jaliklar 230 tani tashkil etadi. Amudaryo tumani ob-havosining qulayli va noqulay kelishiga bog`liq holda, paxtachilikdan olinadigan hosil miqdori yildan-yilga o`zgarib bormoqda. Paxta hosilini oshirishdagi eng asosiy omil tuman xo`jaliklarining hammasida ilg`or o`t-dala almashlab ekish agrotexnikasini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ushbu agrotexnika to`la joriy etilgan sharoitda paxtachilik va boshqa madaniy o`simliklardan yuqori hosil olish bilan birga tuman chorvachiligi uchun to`yimli o`t, o`t-hashak va silos bazasini yaratish mumkin.

Tumanda paxtadan olinadigan hosil 2005 yili o`rtacha gektariga 23,5 tsentnerini tashkil etdi. Ayrim xo`jaliklar, masalan: Navro`z fermerlar xo`jaligi birlashmasi 29-30 tsentnergacha paxta hosilini yuqori ko`tardi. Shuningdek Amudaryo, Bekboy, To`lqin, Qangli, Mang`it, Tosh-yob kabi xo`jaliklar hosildorlikni 24-26 tsentnergacha etkazdi. Oldingi yillarga solishtirganda yildan-yilga aholi soning o`sishi, shu bilan birga boshqa madaniy o`simliklarning ko`paytirishi, ularga yildan-yilga ko`proq ekin maydoning ajratilishi natijasida paxta ekiladigan ekin maydoni yildan-yilga kamaymoqda. Masalan, 1997 yilga solishtirganda doni ekinlar, paxta, sabzavot, uzumchilikka ekin maydonlari biroz kamaygan, ya`ni kam ajratilgan. Aksincha kartoshka, poliz ekinlari va mevalar uchun ko`proq ekin maydonlari ajratilgan.

Masalan: paxtaning ekin maydoni 1997 yili 21013 gektar ekilgan, donil ekinlar 5550 gektarni, kartoshka 597 gektar maydonni, sabzavot 837 gektar maydonni, poliz ekinlari 537 gektarni, mevalar 523 gektar ekin maydonini, uzum 29 gektar er maydonini tashkil etgan. 2010 yilga kelib paxta ekin maydoni 16132 gektarini tashqil etsa, donli ekinlar 7163 gektar maydonga, kartoshka 750 gektar maydonga, sabzavot ekinlari 881 gektarga ekildi. Tuman bo`icha agrosanot majmuasida poliz va sabzavot ekinlarini rivojlantirish uchun alohida etibar berilmakta. 2013 yilga poliz ekinlari uchun ajratilgan maydon 1326 gektarni tashkil etsa, mevalarning ekin maydoni esa 935 gektarini, uzum uchun ekin maydon 66 gektarini tashkil etti. Amudaryo tumani qishloq xo`jaligida dehqonchilik saholarida foydalanilyatgan dehqonchilik maydonlarining dinamikasini 11-jadvaldan ko`rishimiz mumkin.

11-jadval

Amudaryo tumani dehqonchilik maydonlarining dinamikasi (hektar hisobida)*

№	Dehqonchilik turlari	2001 y	2002 y	2003 y	2004 y	2005 y	2010 y	2013 y
1	Paxta	19640	16007	15700	16149	16068	16132	16050
2	Bug`doy	3483	3219	5035	4920	4370	6263	4853
3	Sholi	-	-	2399	-	-	-	-
4	Don uchun makka	1000	1675	841	820	828	900	920
5	Sabzavot	819	748	834	900	923	881	1714
6	Poliz	658	664	377	445	470	613	1326
7	Meva	562	466	366	366	418	879	935
8	Uzum	21	23	24	25	30	58	66

* Amudaryo tumani statistika boshqarmasi bo`limi ma`lumotlari

Dehqonchilik tarmoqlarida etishtirilgan mahsulotlar hajmiga kelsak, so`ngi 5 yilda paxta, don uchun makka, sabzavot, poliz, meva va uzum mahsuloti hajmi 2003 yilga nisbatan ancha o`shishi sezilgan, faqat so`ngi 2 yilda bug`doy etishtirish hajmi pasaygan. Bu holat tuman xududining tekisligi bilan va shorlanishning yuqorilashi bilan tushintiriloqda (12-jadval).

Jadvalni tahlil qilsak bunda ham 2001, 2002 yildagi suv kamtarligining akslarini ko`ramiz. Shu bois, 2002, 2003 yillarda etishtirilgan dehqonchilik mahsulotlari hajmi boshqa yillarga nisbatan kam bo`ldi. Bundan tashqari hali bu paytda xo`jaliklar urning asl egalari bo`lmish fermerlarga tula bo`lib berilmagan edi.

Bundan tashqari tumanda donli ekinlar, kartoshka sabzavot, bog`cha, meva, uzum va boshqa qishloq xo`jalik maxsulotlari etishtiriladi.

12-jadval

Amudaryo tumani dehqonchilik tarmoqlarida etishtirilgan mahsulotlar hajmi ko`rsatkichlari (tonna)*

№	Dehqonchilik turlari	2001 y	2002 y	2003 y	2004 y	2005 y	2010 y	2013 y
1	Paxta	36322	19041	21022	36059	37849	35109	44639
2	Bug`doy	3491	3341	5471	3668	3179	3564	3664
3	Sholi	-	-	6788	-	-	-	-
4	Don uchun makka	6250	9469	5359	5380	5465	6055	6200
5	Sabzavot	2317	1449	1480	1510	1525	18645	33738
6	Poliz	1819	1022	759	779	795	6919	10176,6
7	Meva	416	410	473	470	492	5481	7742
8	Uzum	94	98	111	120	132	725	819

*Amudaryo tumani statistika boshqarmasi bo`limi ma`lumotlari

Qishloq xo`jaligida aholini sabzavot va poliz ekinlari mahsulotlari bilan ta`minlash ham hozirgi kunning eng dolzarb masalalaridan biri. Sababi, bu mahsulotlar tez ayniydigan va uni saqlash qiyinligi tufayli uni har bir xo`jalikning o`zida etishtirilsa maqsadga muvofiq bo`ladi. Amudaryo tumanida ham bu masalaga keng e`tibor qaratilgan. Bu tumanning dehqonlari nafaqat o`z tumani aholisini, ular etishtirgan mahsulotlar paytaxtimiz Nukus shahri aholisiga ham tashib etkaziladi. Tumanda etishtiriladigan sabzavot va poliz ekinlarining hajmini 13-jadvaldan ko`rsa bo`ladi.

13-jadval

Amudaryo tumani buyicha sabzavot va poliz ekinlarini etishtirish xajmi ko`rsatkichlari

№	Sabzavot va poliz ekinlari	2002 yil		2005 yil		2010 yil	
		Ekin maydoni (ga)	Umumiy mahsulot (t)	Ekin maydoni (ga)	Umumiy mahsulot (t)	Ekin maydoni (ga)	Umumiy mahsulot (t)
1	Piyoz	55	3575	28	1568	61	3289
2	Sabzi	32	2480	14	490	49	2075
3	Pomidor	36	2850	10	520	58	2913
4	Qovun tarvuz	473	3265	470	4800	492	4109
5	Ko`nga boqar	-	-	150	169	170	193
6	Boshqa sabzavotlar	33	231	17	476	881	17585

Sabzavot va poliz ekinlarining ekin maydoni va umumiy mahsulotidagi ko'rsatkichlarning har xil bo'lishiga sungi yillardagi avvalgi kolxoz, sovxozlarning jamoa xo'jaliklarga, shirkatlar uyushmasiga aylantirilishi va hozirgi paytda fermer xo'jaliklarga topshirilishi bilan ham bog'lik.

Tumanda etishtirilgan poliz, bog'dorchilik va sabzavotchilik asosida ko'pchilik xo'jaliklarda bir qancha konserva zavodlari xilma-xil mahsulotlar ishlab chiqaradi. Tumanda etishtiriladigan don asosan bo'g'doy va sholiga asoslangan bir qancha un tortish, non pishirish, sholini tozalash va undan guruch olish kichik xususiy korxonalar tuman markazida va bir necha xo'jaliklarda ishlab turibdi. Tumanda qishloq xo'jalik mahsulotlari hosildorligi boshqa tumanlarga nisbatan ancha yuqori.

Shuningdek chorvachilik sohasi ham tumanda yaxshi rivojlangan. Keyingi yillarda fermer xo'jaliklarining tashkil etilishi, xo'jaliklarda ishni to'g'ri hozirgi zamon talablariga mos ravishda tashkillashtirilishiga ta'sir etdi. 1990 yillardan 2005 yilgacha davrda qoramollarning, sigirlarning, qo'ylarning, otlarning bosh soni har yili har xil ko'rsatkichlarni ko'rsatdi. Bunga sabab, xo'jalik boshqarish shakllarining va ularning xududlarining o'zgarib turishidir. Go'sht, sut etishtirish 2001 yilga nisbatan biroz ko'paygan. Go'sht etishtirish (tirik vaznda) 1991 yili 342 tonna, 2000 yilda 3524 t., 2005 yili 4341 t. , 2000 yili esa bu kursatkich 5707 tonnani tashkil qildi.

Sut etishtirib berish esa 1991 yili 3494 t., 2000 yili 10890 tonna, 2005 yili 11271 tonna, 2010 yili 18100 tonna etishtirilgan.

Tumanda parranda asrash va tovuq gushtini etishtirishga ham katta e'tibor qaratilgan. Parrandalarning soni 1991 yili 18906 tadan, 2010 yilda 105183 taga etkazildi, ya'ni ushbu yillarda parrandalar soni 5,5 marotabaga oshdi. Bularning hammasining tez sur'at bilan o'sishi ularga bulgan e'tiborning yaxshilanganligidadir. Ish bilarmon va tadbirkorlar bosh davlat texnologiyalaridan foydalanib parrandalarni tez ko'paytirish yo'llarini amalga oshirmoqdalar. Masalan «NAVRO`Z» hissadorlik jamiyatida 200 bosh kursa Isroil texnologiyasi asosida boqilmoqda.

Tuxum etishtirishda yillar davomida uzviy o`shish ko`rsatkichiga erishilgan. 1991 yili 691 ming dona, 2000 yili 1 mln. 334 ming dona, 2005 yilda 2 mln. 511 ming dona, 2010 yili 5 mln. 108 ming dona tuxum etishtirilgan. Bu 1991 yilga nisbatan 7,2 esa o`sganini ko`rsatadi.

Chorvachilik–mamlakat qishloq xo`jaligining muhim tarkibiy qismidir. Chorvachilik tarmoqlarini maqsadga muvofiq, samarali joylashtirilishi, rivojlantirilishi tumanda mehnat taqsimoti ijobiy hal etilishiga bevosita ta`sir etadi.

Tumanda yuqorida ta`kidlaganimizdek chorvachilik rivojlangan sohalarning biri ekanligi va keyingi yillarda bu sohada sezilarli yutuqlarga erishilganini 14-jadvalda to`liq o`z ifodasini topgan.

14-jadval

Tuman chorvachiligida qoramollarning bosh soni ko`rsatkichlari *

Ko`rsatkichlari	1991	1995	2000	2005	2010	2013	2013y % 1991 yil ga
Yirik shoxli qoramollar jami	41409	44009	46473	56501	93076	103968	2,5 h
Shundan sigirlar	18178	20077	19260	24043	31050	33750	185,6
Qo`y va echkilar	2878	4574	5852	20212	27795	33226	11,5 h
Yilqilar	51	144	293	350	406	436	8,5 h
Parrandalar	18906	32147	61420	105183	390494	475355	25,1 h

*Qoraqalpog`iston Respublikasi qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ma`lumotlari.

Yirik shoxli qoramollarning soni 1997 yilga nisbatan deyarli saqlab qolingan. Shundan sigirlarning qo`ylarning, otlarning bosh sonlari yuqori sur`atda o`sgan.

Yuqori da keltirilgan 14-jadvalda keltirilgan ko`rsatkichlarning hammasida o`shish ko`rinib turibdi.

Jadvalda ko`rsatilganid ek 1991 yilga nisbatan yirik shoxli qoramollar soni 2005 yilga kelib 136,4 foizga o`sgan. Shundan sigirlar 1991 yilga nisbatan 132,2 foizga, quy va echkilarning bosh soni 7 marotaba, yilqilar bosh soni 6,8 marotabaga, parandalarning bosh soni ham yuqori sur`at bilan o`sib 1991 yilga nisbatan 551 foizga o`sgan. O`shish suratida uzviylik saqlangan. Yilqilar bosh sonida ham yuqori o`shish sur`ati kuzatiladi.

Shuningdek, tumanda pillachilik sohasiga ham e`tibor kuchli. 2005 yilda tumanning barcha xo`jaliklaridan 156,7 tonna pilla yig`ib olindi. Bu sohani

kelajakda rivojlantirish yo'llari ishlab chiqilgan. Pillachilik asosida tumanda kichik ip yigiruv korxonalarini ochish istiqbollari bor.

Chorvachilik sohasini rivojlantirishda em, o't-hashaklarning o'rni o'zgacha. Ularsiz chorvachilik sohasining rivojlanishi bo'lmaydi. Tumanda chorvachilik uchun em-xashak ekinlarini etishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Quyidagi 15-jadvaldan Amudaryo tumanida etishtiriladigan em-xashak ko'rsatkichlarini ko'rishingiz mumkin.

15-jadval

Amudaryo tumanida etishtiriladigan em-xashak ekin turlari buyicha ko'rsatkichlar

№	em-xashak ekinlari	2002 yil		2005 yil		2010 yil	
		Ekin maydoni, (ga)	Umumiy mahsulot (t)	Ekin Maydoni, (ga)	Umumiy mahsulot (t)	Ekin maydoni, (ga)	Umumiy mahsulot (t)
1	Eski beda	573	2583	724	6022	834	7032
2	Yangi beda	365	1389	75	450	160	900
3	Silos uchun makka	1051	9533	720	6094	1068	19037
4	Don uchun makka	986	1312	738	1682	891	1409
5	Boshqa em xashak ekini	3638	28232	3586	33509	3672	29322

***Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari**

Yuqoridagi jadvalni tahlil qilsak, faqat eski bedadan boshqa em-hashak ekinlarining hammasining ekin maydoni va umumiy hosildorligi pasayganligini ko'ramiz. Bunga so'ngi yillardagi xo'jaliklar tarkibidagi o'zgarishlar sabab bo'lmoqda. Lekin bu kursatkich boshqa rayonlarga nisbatan juda past emas.

Chorvachilikning ozuqa bazasini mustahkamlash uchun em-xashak etishtiriladigan maydonlarni kengaytirib, ekinlarni almashlab ekishni rivojlantirish lozim.

Bunda em-xashak ekinlari ekiladigan maydonlarning suv ta'minotiga, meliorativ holatini yaxshilashga hamda organik va mineral o'g'itlardan talab darajasida foydalanishga alohida ahamiyat berish zarur. Bu masalani hal etish uchun qayta ishlash sanoati korxonalarida ishlab chiqariladigan tuyimli ozuqa

moddalari talab darajasida olinishi, chorva mollariga shakllangan ozuqa ratsion asosida vaqtda berilishini ham tashkil etish zarur. Bu masalaning dolzarbligini hisobga olib, respublika hukumati xo`jaliklarga iqtisodiy jihatdan ko`maklashish yo`llarini, mexanizmlarini ishlab chiqqan. Jumladan, ozuq-ovqatni etishtirishni rivojlantirish uchun imtiyozli kreditlar ajratish, shu maqsadda chetdan moddiy-texnika resurslari keltirilsa, ular bojixona to`lovlaridan ozod etilishi va boshqa chora-tadbirlar belgilangan.

Bu jarayonda chet el investitsiyalarin jalb etilishiga alohida e`tibor berish zarur. Chunki hozirgi davrda bu masala juda sust echilmoqda.

Chorvachilik tarmoqlarining hozirgi kundagi rivojlanish darajasi talabni to`liq qondira olmaydi. Bu muammoni hal etish maqsadida tarmoqda huquqiy, tashkiliy, texnikaviy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar tizimini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshori zarur.

Yuqoridagi ko`rsatilgan masalalarning hal etilishi natijasida chorvachilik tarmoqlari rivojlanib, samaradorligi yuksalishi ta`minlanadi.

3.5. Amudaryo tumanida sanoatining rivojlanishi va istiqbollari

Amudaryo tumani Qoraqalpog`iston Respublikasining transport-iqtisodiy va tabiiy jihatdan qo`lay bo`lgan joyida joylashib, respublikaning iqtisodiy potentsialida yuqori ulishni egallaydi. Amudaryo tumani tuman nomini 1928 yilda egalab, xalq xo`jaligi sohaslarini rivojlantirishni erta davrlardan boshladi. Lekin, Qoraqalpog`istonning iqtisodiy rivojlanishiga xos tendentsiyalar Amudaryo tumanining iqtisodiy rivojlanishiga ham to`squinlik yasadi. Tumanning asosiy sanoat sohalari qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlash bilan shug`ullanadi. Qishloq xo`jalik mahsulotlarii birinchi darajali qayta ishlab chiqaradigan sanoat sohalari mahsulotning yarimidan ortig`ini etishtiradi. Bular qatoriga «Yulduz» ochiq turdagi hissodarlik jamiyati, Mang`it ip yigiruv va to`quv fabrikasi, Yumurtov tosh maydalash va saralash zavodi, Qurilish materiallari ishlab chiqarish birlashmasi, Mang`it va Amudaryo g`isht zavodlari, sutni qayta ishlash zavodi ishlab chiqarish korxonalarini kiritisa bo`ladi.

Yuqorida ko`rsatilgan sanoat korxonalarining ayrimlari Qoraqalpog'istonning boshqa ma'muriy xududlari uchun ham ahamiyatga ega. Amudaryo tumaning agrosanoat kompleksining kelip chiqishining dastlabki etapi 1920 yillardan keyin boshlandi.

Tumanda paxta tozalash zavodi, tikuv-yigiruv fabrikasi, DSZ, promkombinat, 2 ta g'isht zavodi va boshqalar kabi 20 dan ortiq sanoat korxonalari faoliyat ko`rsatmoqda.

Amudaryo tumanida o`ndan ortiq sanoat korxonalari faoliyat ko`rsatmoqda. Shulardan Mang`it paxta tozalash zavodi 1925 yilda qayta jihozlanib, 600 tonna paxtani qayta tozalash quvvatiga ega bo`lgan. 1954 yilda elektrlashtirilgan, 1959 va 1979 yillarda qayta rekonstruktsiya qilinib, 50 ming tonna paxtani qayta ishlash quvvatiga ega bo`lgan. 1995 yilda Mang`it paxta tozalash zavodi ochiq turdagi «Yulduz» hissadorlik jamiyatiga aylantirilgan.

Zavodda 780 kishi mehnat qilayapti.

Tuman paxta tozalash zavodida paxta chigitdan ajratiladi, paxta tozalanadi tola va chigit holiga keltiradi. Tolaning bir qismi foydalaniladi. Ko`pchilik qismi davlat eksport kompaniyalari orqali xorijiy davlatlarga eksport qilinadi.

Tumanda bundan tashqari Mang`it hissadorlik jamiyati, mahalliy sanoat korxonasi «Jahon» xususiy firmasi, Jumurtov tosh maydalash va saralash zavodi, Jumurtov koni, Qurilish materiallarini ishlab chiqarish birlashmasi (POSM), umumiy ishlab chiqarish quvvati 20 mln. g'isht etkazishga mo`ljallangan «Mang`it» va Amudaryo g'isht zavodlari, Sutni qayta ishlash zavodi, Mang`it ixtisoslashgan tajriba zavodi, 4-bosmaxona va keyingi yillarda «Oq-oltin» xo`jaligida ishga tushirilgan kichik paxta zavodlari faoliyat ko`rsatmoqda.

Tumanning sanoat korxonalari va ularda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar haqidagi ma`lumotlarni qo`yidagi 16-jadvaldan ko`rsa bo`ladi.

Jadvaldan ko`rib turganimizdek eng ko`p mahsulot «Yulduz» ochiq turdagi hissadorlik korxonasi hisobiga tug`ri kelishi, bu tumanda sanoat asosan qishloq xo`jaligi bilan chambarchas ekanligini ko`rsatadi. Daromod ko`rsatkichlari

jihatidan ikkinchi o`rinda Jumurtov kar`eri egallab ularning yillik daromadi o`rtacha 63 mln sumni tashkil etgan.

Yirik sanoat korxonalarining yana biri-Mang`it ip yigiruv va to`quv fabrikasi 1982 yildan maxsulot ishlab chiqara boshlagan. Bu korxonada paxta xomashyosi asosida ishlab 2005 yilda 707,1 mln sumlik mahsulot ishlab chiqarilib, yillik daromad 10,6 mln. sumni tashkil etgan.

16-jadval

Amudaryo tumani sanoati korxonalari va ularda ishlab chiqariladigan mahsulotlar xajmi

№	Sanoat korxonalari	Ishlab chiqargan mahsuloti (mln.sum)	Daromadi (mln.sum)	Xom-ashyo
1	«Yulduz» ochiq turdagi hissodorlik jamiyati	11502,8	2530,6	paxta
2	Ip yigiruv va tuquv fabrikasi	707,1	10,6	Paxta
3	Amudaryo temir-beton qarishmalari korxonasi	16,1	2,4	Tsement, armatura
4	Jumurtov parforit korx.	69,3	15,4	sheben`
5	MChJ Jumurtav	18,2	4,6	sheben`
6	Jumurtov kar`eri	275,2	63,4	sheben`
7	OOO Jumurtov	39,2	7,5	sheben`
8	Mang`it IChTM	71,0	10,7	xizmat
9	Karatov DSTs	182,1	36,4	tosh

*Amudaryo tumani statistika bo`limi ma`lumotlari

Jumurtov poselkasida bir necha tosh qazib chiqarish korxonalari ishlab turibdi. Jumurtov tosh qazib chiqarish korxonalarida sifatli qurilish xomashyosi - tosh bir necha turlarda qayta ishlanib tayyorlanadi. Jumurtov toshi qurilish xomashyosi sifatida, aholi talabini tuman avtomobil yo`llarini, boshqa yirik davlat qurilishlarini xomashyo bilan ta`minlaydi. Shu bilan birga tosh qurilish xomashyosini qo`shni xorazm viloyatiga, respublikaning boshqa tumanlariga ham etkazib beradi. Bu jarayon avtomobil yo`llari va Labaq-Jumurtao` temir yo`li orqali amalga oshiriladi.

Tumanda keyingi yillarda O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgandan keyin ipak va gazlamalarni to'qish ancha rivojlandi. Bu sohalarda ko'pincha xotin-qizlar ishchi resurslari hisoblanadi.

engil sanoatning eng yirik korxonasi Mang'it to'quv-yigiruv fabrikasi hisoblanadi. Bu fabrika paxta tozalash, paxta tolasini yigirish, to'qish bo'yash va pardozlash ishlarini amalga oshiradi.

Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish uyushmasi hisobida 60 ishchi va xizmatchilar bor. Shundan 43 ishchi va xizmatchi «Chevar» jamoa korxonasi hisobida, 17 ishchi va xizmatchi uyushma hisobida turadi. Tuman aholisiga 36 ta maishiy xizmat ko'rsatish shaxobchalarida maishiy xizmatning 10 turi bo'yicha xizmat ko'rsatib kelmoqda.

Tumanning oziq-ovqat sonaoti mahalliy xom ashe bazasiga asoslanib ishlaydi. Yangi texnologiya bilan jihozlangan, hozirgi zamon talablariga javob bera oladigan kichik korxonalar go'sht, sut, sabzavot, poliz va boshqa xom ashelardan tayer maxsulot ishlab chiqaradi.

Tuman elektr energiyasiga bo'lgan talabini boshqa tumanlar qatori Taxiotosh elektrostantsiyasi GRES idan oladi. Tuman elektr energiyasi bilan 100 foiz ta'minlangan.

Mang'it elektr tarmoqlari bugungi kunda 5 ta masterlik uchastkadan iborat bo'lib, 1963 yildan buyon iste'molchilarga xizmat ko'rsatib kelmoqda. Ular tamonidan iste'molchilarga har oyda 7 mln kv. Soat elektr energiya etkazib beradi.

Shu bilan bir qatorda 1824 km 6-10KV, 0,4 KV havo elektr uzatish tarmoqlari, 8,62 km kabel tarmoqlari 47375 dona KVA transformator punktlari elektr energiya iste'molchilariga xizmat ko'rsatmoqda.

Aholining gaz bilan ta'minlanish darajasi hozirgi kunda 93,2 foizni tashkil etadi. Amudaryo tumani bo'yicha gaz tarmoqlarining uzunligi 802 kilometrni tashkil qilib, 410 dona gaz taqsimlash punktlari mavjud.

Tumanda qator qurilish korxonalari mavjud. Bular 1956 yil tashkil topgan 304-son xo'jaliklararo ko'chma mexanizatsiyalashgan boshqarma (XQMB) 1971 yil tashkil topgan 305-son XQMB Mang'it qurilish montaj boshqarmasi,

Amudaryo QMB, Mang`it QMB va Orol QMB laridir. Mang`it shaxrida bir necha qurilish va suv xo`jaligi tashkilotlari bor jumladan MPMK-304, MGTMK-305, PMK-390, RUAD, PMK-Vodstroy, PMK Aral`selxozvodoprovodstroy hozirgi kunda ish olib bormoqda.

Umuman, Amudare tumani iqtisodiy-geografik tomondan ham, tabiiy-geografik tomondan ham qo`lay o`rinda joylashgan. Tumanning tabiiy resurslari, sharoitlari, iqtisodiy tomondan rivojlanishiga keng yo`l ochadi. Uning sanoatining bundan keyingi rivojlanishi uchun juda ko`p imkoniyatlar bor.

IV-BOB. AMUDARYO TUMANINING TRANSPORT-IQTISODIY ALOQALARI

Amudare tumani ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirishga va territoriya bo`ylab maqsadga muvofiq joylashishida uning transport va transport iqtisodiy aloqalari asosiy rolni o`ynaydi.

Tuman transport tarmoqlari xo`jaliklarda ishlab chiqilgan mahsulotlarni tashqariga chiqarishda va aksincha u chetdan olib kelinadigan xilma-xil xalq xo`jalik yuklarini olib kelishda muhim rol o`ynaydi. Shuning uchun tuman transport va transport iqtisodiy aloqalarini rivojlantirmasdan turib, tuman xalq xo`jaligi, sanoat tarmoqlarini rivojlantirib bo`lmaydi. Qoraqalpog`iston respublikasi, shu jumladan Amudaryo tumani tashqariga (masalan MDH davlatlariga) ko`pincha xom ashyo mahsulotlarini-paxta, pilla, poliz va sabzavot, bog`dorchilik mahsulotlarini chiqaradi, ulardan sanoat mahsulotlarini olib keladi. Shu jumladan, ulardan olib kelinadigan xalq xo`jalik yuklariga turli xil texnologiya, xilma-xil mashinalar va uskanalar, eqilg`ilar, mineral o`g`itlar, qurilish materiallari, eg`och va hokazolar, shuningdek oziq-ovqat sanoati mahsulotlari, xilma-xil gazlamalar, uy-ruzg`or buyumlar va jihozlari, radio va elektrotexnika mahsulotlari olib kelinadi. Tuman transport tarmoqlari qishloq bilan shahar orasidagi, sanoat bilan xom-ashyo bazasi orasidagi, shuningdek, temir yo`l orqali, sanoat korxonalari, qishloq xo`jalik ishlab chiqarish orasidagi transport iqtisodiy aloqalari transport tarmoqlari yordamida olib boriladi.

Tuman rel`efining tekis bo`lishi transport kommunikatsiyalarini qurish uchun qulay sharoit tug`diradi. Tuman transport tarmoqlari, shu jumladan temir yo`l va avtomobil` magistrallari tumanni boshqa viloyatlar bilan kelajakda boshqa qo`shni davlatlar bilan transport aloqalarni olib borishda muhim rol o`ynaydi.

Tuman xududidan Labaq-Jumurtov va Nukus-Toshkent temir yo`l magistrallari o`tgan.

Amudaryo tumanida shuningdek, quvur transporti ham mavjud. Tuman xududining ko`p qismi tabiiy gaz bilan ta`minlangan. Gaz quvurlarining umumiy uzunligi 800 km dan ortiq, suv quvurlarining uzunligi 130 km dan ortiq. Tumanda

shuningdek, avtomobil` transporti, keyingi yillarda aloqa transport tarmoqlari rivojlanmoqda. Shundan avtomobil` transporti eng zamonaviy mashinalardan iborat bo`lib, u tumanlararo, qishloq va shaharlarora, zavod va xomashyo bazasi orasida transport iqtisodiy aloqalarni olib borishda katta rol o`ynaydi.

Amudaryo tumani transport, avtokorxonalar soni, ishchilari soni, avtobuslar soni, yuk avtomobillari soni va boshqa ko`rsatkichlarini 17-jadvalda to`liq ifodasini topgan.

17-jadval

Tuman transporti ko`rsatkichlari*

Ko`rsatkichlar	1995y	2000y	2005y	2010y
Avtokorxonalar soni	2	3	3	2
Ishchilar soni, kishi.	421	408	398	125
Avtobuslar soni, dona.	51	48	45	41
Yuk avtomobillari soni	154	145	142	38
engil taksilar soni	22	18	25	...

*Amudaryo tumani statistika boshqarmasi bo`limi ma`lumotlari

Yuqorida ko`rsatilgan ko`rsatkichlarga e`tibor bersak avtokorxonalar soni 2 ta dona ya`ni 1995 iylgi kursatkish qolgan. Boshqa ko`rsatkichlar esa deyarli yildan yilga kamayib borgan.

Amudare tumanida aloqa transporti, ya`ni elektroaloqa va pochta aloqasi tumanni boshqa tumanlar, viloyatlar, Markaziy Osie Davlatlari va MDH davlatlari bilan aloqalarni olib borishda muhim rol` o`ynaydi. Elektroaloqa tumanda yaxshi shakllangan va yildan yilga rivojlanmoqda. Montaj ishlarida, telefon stantsiyalarini qayta ta`mirlashda hozirgi zamon talablariga javob beradigan, sifatli yangi texnologiyalardan foydalanilmoqda.

Elektron aloqa bog`lamasida 75 kishi mehnat qiladi. Mang`it shahar telefon tarmog`ida 2 ta ATS mavjud bo`lib, ular 4100 nomer sig`imiga ega. Qishloq telefon tarmog`ida 19 ta ATS mavjud bo`lib, ularning sig`imi 7650 nomerni tashkil qiladi.

«Qoraqalpoq pochta» aktsiyadorlik kompaniyasi Amudaryo filiali tuman aholisiga pochta aloqasi ko`rsatishga mo`ljallangan bo`lib, unda hozirgi kunda 87

kishi mehnat qiladi. Tuman markazida 2 ta, qishloqlarda 19 ta aloqa bo'limlari joylashgan. Ularda jami 56 nafar pochta'lon xizmat qiladi. Aloqa bo'limlari tamonidan pul jo'natmalarini qabul qilish va tarqatish, matbuot nashrlarini hamda xat-xabarlarni etkazib berish, pensionerlarning pensiya pullarini tarqatish, shuningdek aholidan elektr energiyasi, gaz to'lovlari va telefon haqilarini undirish kabi pullik qo'shimcha xizmatlar amalga oshiriladi.

Aloqa xizmatining boshqa ko'rsatkichlarida, xizmatdagi asosiy faoliyatdan tushgan daromad, gazeta va jurnallarning sonida, pul o'tkazmalarda, pensiya va posobiyalar to'lash ko'rsatkichlarida sezilarli darajada o'sish kuzatiladi. Aholiga xizmat ko'rsatish turining bu korxonasi rentabelli korxona hisoblanadi. Ularning iliga daromadi 240,3 mln. sumni tashkil etmoqda.

X U L O S A

Respublika iqtisodiyotini mustahkamlash, aholini iste'mol mollari bilan ta'minlashdek siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy vazifani hal etishda mamlakat agrosanoat majmuasining ahamiyati katta. Shuni e'tiborga olgan holda agrosanoat kompleksini oqilona shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bunda kompleks tarkibini to'g'ri shakllantirishga alohida e'tibor berish lozim.

Agrosanoat kompleksining markaziy bo'g'ini qishloq xo'jaligi hisoblanadi. Uni rivojlantirish uchun barcha turdagi vositalarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlarni, har xil xizmatlar bajaruvchi sohalarni hamda shu tarmoqda etishtirilgan mahsulotlarni qayta ishlovchi va ularni talabini qondirish maqsadida iste'molchilarga sifatli qilib etkazib beruvchi tarmoqlarni o'zaro bog'liq holda maqsadga muvofiq tashkil etish, joylashtirish zarur.

Agrosanoat kompleksining iqtisodiy, ijtimoiy samaradorligini aniqlash maqsadida tegishli ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish zarur. Bunda ularning maqsad va vazifalarini e'tiborga olish kerak. Agrosanoat kompleksini rivojlantirish mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bilan birga xalq iste'moli mollari hajmining ko'payishini, ularning sifati yaxshilanishini ta'minlaydi.

Amudaryo tumani agrosanoat komplekslarini rivojlantirish masalalari bo'yicha magistrlik dissertatsiyaga qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda qo'yidagilar bajarildi:

- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishining tarixi o'rganildi;
- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishiga tabiiy sharoit va resurslarning tasiri o'rganildi;
- Tuman agrosanoat kompleksining rivojlanishiga tasir ko'rsatuvchi faktorlarni aniqlandi;
- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishda tuman aholisining, mehnat resurslarining roli aniqlandi;
- Tumanda agrosanoat komplekslarining joylashishi o'rganildi;
- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishning ayrim muammolari aniqlandi;

- Tuman agrosanoat komplekslari bilan bog'liq bo'lgan muammolarni echish yo'llari belgilandi.

Ana shu o'rganilgan vazifalardan kelib chiqib tuman xududida qishloq xo'jaligi maxsulotlarini qayta ishlovchi bir qancha sanoat korxonalarini qurish imkoniyatlari borligi aniqlandi. Masalan, tumanda etishtiriladigan sabzavot, poliz, meva maxsulotlaridan yirik har bir xo'jalik xududida ularni konservalovchi mini korxonalar qo'rish maqsadga loyiq. Bu bilan tuman aholisining mehnat resurslarining bandligi muammosini va aholining oziq-ovqat maxsulotlariga bo'lgan talabini qondirish ishlari alamga oshadi.

Tuman respublikada yirik agrar tuman hisoblanib, uning xududida 20 paxtachilik, 1 asalarachilik, bitta chorvachilik qishloq xo'jaligi korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda. Eng asosiy qishloq xo'jalik sohasi paxtachilik. 2005 yilda paxtachilik uchun 16068 gektardan ortiq er maydonlari ajratilgan bo'lib, 37849 tonna paxta xom ashyosi tayyorlandi, hosildorlik 23,5 ts/ga tashkil etdi. Tumanda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi paxta tozalash zavodi, tikuv-yigiruv fabrikasi va 20 dan ortiq sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda.

Shuningdek tuman xududidagi qishloq xujaligi maxsulotlarini qayta ishlovchi korxonalarni yangi texnologiya asoslarida ishlaydigan texnikalar bilan jixozlash hozirgi kunning talab darajasidagi eng dolzarb muammolardir. Bu muammolarni echish uchun tuman byudjetining etishmovchiligini hisobga olgan holda chet el investitsiyalarini va chet el ilg'or texnologiyalarini ko'proq jalb etish kerak.

Tumanda baliqchilikni rivojlantirish uchun ham imkoniyatlar bor. Uni yaxshi yo'lga qo'ysalar, baliq mahsulotlarini etishtirish sahosining ham rivojlanish istiqboli kelib chiqadi.

Tuman agrosanoat komplekslarining muammolarini hozirgi zamon talabi darajasida hal etish uchun:

- agrosanoat kompleksi tarkibidagi qishloq xo'jaligini va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlarni arzonroq, sifatli unimdor ishlab chiqarish vositalari bilan taminlashlari;

- qishloq xo'jalik tarmoqlari mavjud bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan oqilona foydalangan holda talabni qondiradigan miqdorda sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarishlari;

- qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlash maqsadida ularga turli xildagi xizmatlarni vaqtida, sifatli va arzon narxlarda amalga oshirish, jumladan ekinlarni suv bilan, texnikalar, kimyoviy vositalar, o'g'itlar, ozuqa-em, ëqilg'i, yonilg'ilar bilan, texnikalarni ta'mirlash va xizmatlar ko'rsatish;

- qishloq xo'jaligida etishtirilgan maxsulotlarni nobud etmasdan vaqtida, sifatli tayyorlab, qayta ishlab, tayyor mahsulotlar iste'molchilarga etkazib berilishini ta'minlash lozim. Bunda maxsulotlarni sotib olib, qayta ishlash korxonalari ko'lamini rivojlantirishga alohida e'tibor berish, respublika Prezidenti I.Karimov ta'kidlaganlaridek, qishloqqa sanoatni olib borish kerak. Shu bilan tarmoqdagi aholining ish bilan ta'minlanishi, real daromad olishi uchun katta imkoniyat yaratiladi. Buning uchun Amudaryo tumanida mehnat resruslarining etarlicha ekanligini ko'rsatish mumkin;

- respublika agrosanoat kompleksi tarkibidagi tarmoqlar o'rtasidagi barcha o'zaro munosabatlarni (baholar, soliqlar, to'lovlar) takomillashtirishga va ularni erkinlashtirishga qaratilgan tadbirlarni hamma bo'g'inlarda ishlab chiqib, ularning hayotga tatbiq etilishini ta'minlashga erishish kerak. Mana shu chora-tadbirlar va muammoni echish yo'llaridan Amudaryo tumani agrosanoat kompleksining muammolarini hal qilishda kengdan foydalanish kerak.

Amudaryo tumanida sanoatni rivojlantirishda qishloq xo'jaligidan boshqa qazilma boyliklarning roli ham katta. Shulardan biri Jumurtov paselkasida bir necha tosh qazib chiqarish korxonalari.

Jumurtov tosh qazib chiqarish korxonalarida sifatli qurilish xomashyosi - tosh bir necha turlarda qayta ishlanib tayyorlanadi. Jumurtov toshi qurilish xomashyosi sifatida, aholi talabini tuman avtomobil yo'llarini, boshqa yirik davlat qurilishlarini xomashyo bilan ta'minlaydi. Shu bilan birga tosh qurilish xomashyosini qo'shni xorazm viloyatiga, respublikaning boshqa tumanlariga ham etkazib beradi. Bu jarayon avtomobil yo'llari va Labaq-Jumurtov temir yo'li orqali amalga oshiriladi.

Tuman asosan paxta sanoati mahsulotlari, oziq-ovqat mahsuloti va boshqalarni eksport qiladi. Mashina va asbob-uskuna, kimyo tolasi va pryaja, oziq-ovqat mollari, qora va rangli metallar va boshqa mahsulotlar importdan keltiriladi.

Hozirgi vaqtda asosiy vazifa Prezidentimiz ta'qidlab o'tganidek qishloq joylarda qishloq xo'jaligi tarmoqlari bilan bir qatorda kichik korxonalarni, yoki agrosanoat tarmoqlarini qurish lozim.

Shuningdek agrosanoat kompleksini rivojlantirish uchun kelajakda dehqonchilikda suvni kam talab qiluvchi ekinlarni ekish, intensiv texnologiyadan oqilona foydalanish natijasida aholining turmush tarzini yaxshilashga yul ochish maqsadga muvofiq.

Kelajakda agrosanoat komplekslarini rivojlantirish uchun qishloqlarda majmua bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirish, ular o'rtasida munosabatlarni takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Umuman xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Amudare tuman iqtisodiy-geografik tomondan qo'lay o'rinda joylashgan. Tabiiy- resurs salohiyati iqtisodiy tomondan Tumanning agrosanoat majmuasi shakilida rivojlanishiga keng yo'l ochadi. Bu istihbolda Amo'daryo tumanida agrosanoat majmualarni tashqil etish va intensiv rivojlanishi uchun juda ko'p imkoniyatlar yaratishi so'zsiz.

Hayot faoliyati havfsizligi va favqulodda vaziyatlarida fuqoralarni muhofaza qilish

O'zbekiston Respublikasi Bazirlar Kengashining 19.07.2011 y. №208 sonli «Xalqning er silkinishlar oqibatida yuzaga keladigan favqulodda vaziyatlarda (ta'biy va texnogen tu'rdagi) harakat etishda tayarlash kompleks dasturini tasdiqlash haqida»gi qarori, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 22.07.2011 y. №310 sonli buyrugini boschilikga olinib va o'rinish maqsadida Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat pedagogika instituti rektorati buyrugini (25.12.2012 y. №601 D/1) asosida «Hayot qavfsizligi» fani barcha ta'lim yonalishi buyicha talabalarga o'quv jarayonida urgatish uchun, magistrlik dissertatsiya ishi va bakalavr mutaxassislik bitiruv ishlarini o'rinishda fanning huquqiy asoslari kiritildi. 4) binoan «Hayot faoliyati havfsizligi» fanini barcha ta'lim yo'nalishlari bo'yicha talabalarga o'quv jarayonida o'rgatish uchun, magistr dissertatsiyasini va bakalavr malakaviy bitiruv ishini bajarishda fanning huquqiy asoslari kiritildi.

«Jamiyatda fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ximoya qilish ta'minlanganda u chinakam huquqiy fuqarolik jamiyati bo'ladi. Har bir kishi o'z huquqlarini aniq va ravshan bilishi, ulardan foydalana olishi, o'z huquqi va erkinliklarini ximoya qila olishi lozim. Buning uchun avvalo mamlakatimiz aholisining huquqiy madaniyatini oshirish zarur» (I. Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda, 31 – bet).

XX asrning 60 – yillaridan boshlab faoliyat ko'rsatib kelgan fuqaro mudofaasi tizimining asosiy vazifasi tinchlik davrida va urush sharoitida mamlakat aholisini yalpi qirg'in qurollari va boshqa hujum vositalaridan himoya qilish, urush sharoitida xalq xo'jaligi ob'ektlarining barqaror ishlashini ta'minlash hamda halokat o'choqlarida qutqarish va tiklash ishlarini o'z vaqtida samarali amalga oshirishdan iborat edi. Lekin aholi hayotiga faqatgina ommaviy qirg'in qurollari emas, balki boshqa xavf – xatarlar ham tahdid solib turadiki, ularni nazardan chetga qochirish aslo mumkin emas. Bular turli tabiiy, texnogen va ekologik xususiyatli favqulodda vaziyatlardir.

90 – yillarga kelib yadro urushi xavfi kamaydi, biologik qurollardan foydalanish cheklab qo'yildi, yangi – yangi zamonaviy qurol turlari kashf qilindiki, ular odamlar uchun xavfli bo'lmay, balki iqtisodiyot ob'ektlarini ishdan chiqarishga qaratilgan edi. Bular hammasi fuqaro mudofaasi tizimi o'rnida yangi bir tizim tashkil etilishi lozimligini isbotlab berdi.

Fuqaro mudofaasi o'rnini bosishi mumkin bo'lgan yirik hajmdagi favqulodda vaziyatlarga avvaldan tayyorlikni ta'minlovchi yangi maxsus davlat tizimi egallashi, u tinchlik hamda urush davrida aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishi lozim edi. Bu tizim aholini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish va qutqaruv ishlarini o'tkazibgina qolmay, boshqa muhim tadbirlarni: tabiiy ofatlardan xavfli hududlar xaritalarini tuzish, seysmik mustahkam bino va inshootlarni qurish, qisqa, o'rta va uzoq muddatli bashoratlash ishlarini tashkil qilishi va aholi tayyorligini amalga oshirishi lozim edi.

Shu o'rinda yana bir masalani oydinlashtirib olishga to'g'ri keladi. Favqulodda vaziyatning o'zi nima, undan aholi va hududlarni muhofaza qilish deganda nimani ko'zda tutishimiz lozim?

Favqulodda vaziyat – odamlar qurbon bo'lishi, ularning sog'lig'i yoki atrof tabiiy muhitga zarar etishi, jiddiy moddiy talafotlar keltirib chiqarishi hamda odamlar hayot faoliyati sharoiti izdan chiqishiga olib kelishi mumkin bo'lgan yoki olib kelgan avariya, halokat, xavfli tabiiy hodisa yoki boshqa tabiiy ofat natijasida muayyan hududda yuzaga kelgan vaziyat.

Aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish – favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularni bartaraf etish choralari, usullari, vositalari tizimi, oid – harakatlari majmui.

Favqulodda vaziyatlarning oldini olish – oldindan o'tkazilib, favqulodda vaziyatlar ro'y berishi xavfini imkon qadar kamaytirishga, bunday vaziyatlar ro'y bergan taqdirda esa odamlar sog'lig'ini saqlash, atrof tabiiy muhitga etkaziladigan zarar va moddiy talafotlar miqdorini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar kompleksi.

Favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish - favqulodda vaziyatlar ro'y berganda o'tkazilib, odamlar hayoti va sog'lig'ini saqlash, atrof tabiiy muhitga

etkaziladigan zarar va moddiy talafotlar miqdorini kamaytirishga, shuningdek favqulodda vaziyatlar ro'y bergan zonalarini halqaga olib, xavfli omillar tasirini tugatishga qaratilgan avariya – qutqaruv ishlari va kechiktirib bo'lmaydigan boshqa ishlar kompleksi.

Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida qo'yilgan dadil qadamlardan biri – avval Mudofaa vazirligi qoshida fuqaro muhofazasi va favqulodda vaziyatlar boshqarmasining, so'ngra esa shu boshqarma negizida **O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil 4 martdagi PF – 1378 Farmoni** bilan Favqulodda vaziyatlar vazirligining tashkil etilishi bo'ldi.

Vazirlik faoliyat yurita boshlagandan so'ng aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasining huquqiy asosini tashkil etuvchi bir qator qonuni va qarorlar qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari:

Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida (1999 yil 20 avgust) – 5 qism va 27 moddadan iborat. Qonun aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda favqulodda vaziyatlar ro'y berishi va rivojlanishining oldini olish, favqulodda vaziyatlar keltiradigan talafotlarni kamaytirish va favqulodda vaziyatlarni bartaraf etishni maqsad qilib qo'yadi.

Fuqaro muhofazasi to'g'risida (2000 yil 26 may) – 4 ta bo'lim va 23 moddadan iborat. Ushbu qonun fuqaro muhofazasi sohasidagi asosiy vazifalarni, ularni amalga oshirishning huquqiy asoslarini, davlat organlarining, muassasalar va tashkilotlarning vakolatlarini, O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining huquqlari va majburiyatlarini, shuningdek fuqaro muhofazasi kuchlari va vositalarini belgilaydi.

Odamning immunitet tanqisligi virusi bilan kasallanishning oldini olish to'g'risida (1999 yil 19 avgust) – 13 modda. Qonunda OITS/OIV kasalligining oldini olish sohasidagi davlat ta'minoti, kasallikning oldini olish bo'yicha

faoliyatni moliyalash, fuqarolarning huquq va majburiyatlariga doir masalalar yoritilgan.

Gidrotexnika inshootlarining xavfsizligi to'g'risida (1999 yil 20 avgust) – 15 modda. Ushbu qonunning maqsadi gidrotexnika inshootlarini loyihalashtirish, qurish, foydalanishga topshirish, ulardan foydalanish, ularni rekonstruktsiya qilish, tiklash, konservatsiyalash va tugatishda xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyatni amalga oshirishda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solishdir.

Qishloq xo'jalik o'simliklarini zararkunandalar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilish to'g'risida (2000 yil 31 avgust) – 28 modda. Ushbu qonunning maqsadi qishloq xo'jalik o'simliklarini zararkunandalar, kasalliklar va begona o'tlardan himoya qilishni ta'minlash, o'simliklarni himoya qilish vositalarining inson sog'lig'iga, atrof tabiiy muhitga zararli ta'sirining oldini olish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Radiatsiyaviy xavfsizlik to'g'risida (2000 yil 31 avgust) – 5 bo'lim va 28 moddadan iborat. Qonunning maqsadi radiatsiyaviy xavfsizlikni, fuqarolar hayoti, sog'lig'i va mol – mulki, shuningdek, atrof muhitni ionlashtiruvchi nurlanishning zararli ta'siridan muhofaza qilishni ta'minlash bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida (2000 yil 15 dekabr) – 6 bo'lim va 31 moddadan iborat. Ushbu qonunning maqsadi terrorizmga qarshi kurash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Qonuning asosiy vazifalari shaxs, jamiyat va davlatning suverenitetini va hududiy yaxlitligini himoya qilish, fuqarolar tinchligi va milliy totuvlikni saqlashdan iborat.

Xavfli ishlab chiqarish ob'ektlarining sanoat xavfsizligi to'g'risida (2006 yil 28 sentyabr) – 23 modda. Qonunning maqsadi xavfli ishlab chiqarish ob'ektlarining sanoat xavfsizligi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. O'zbekstan Respublikasi MK (1997 jil 27 dekabr) №558-sonli qarori «O'zbekstan Respublikasida favqulodda vaziyatlarnin` oldini olish va ularda harakat etishda davlat tizimi haqida»g'i qarori bilan bekor etilib bu qaror qaytadan 2011 yil 24 avgustda O'zbekstan Respublikasi MK №242-sonli «O'zbekstan

Respublikasida favqulodda vaziyatlarnin` oldini olish va ularda harakat etishning davlat tizimi ishlarin yanada yuksaldirish» haqidagi qarori bilan to`ltirilib qayta ishlandi.

O`zbekistan Respublikasi (2011 jil 19 iyul`) №208-sonli qarori «Xalqni er silkinishlar oqibatida yuzaga kelish mu`mkun bulgan favqulodda vaziyatlarda (ta`biy va texnogen) harakat etishga u`rgatishning kompleks da`stu`rin tasdiyqlash» haqida qarori asosida barcha joylarda favqulodda vaziyatlarda ha`rakat etishnin` kompleks da`sturlari ishlab shig`ildi, oquv mashqulatlari alib borilmaqda.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori:

**Toshqinlar, sel oqimlari, qor ko`chish va er ko`chki hodisalari bilan bog`liq favqulodda vaziyatlarning oldini olish hamda ularning oqibatlarini tugatish borasidagi chora – tadbirlar to`g`risida** (2007 yil 19 fevral, PQ – 585 – sonli). Toshqinlar, sel oqimlari, qor ko`chish va er ko`chki hodisalari bilan bog`liq ishlarni o`z vaqtida va samarali tashkil etish, shuningdek ularning ehtimol tutilgan oqibatlarini tezkorlik bilan tugatish maqsadida qabul qilingan.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari:

**O`zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligining faoliyatini tashkil etish masalalari to`g`risida** (1996 yil yy aprel, 143 – sonli). Qarorga «O`zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi to`g`risida»gi Nizom ilova qilingan. Favqulodda vaziyatlar vazirligining asosiy vazifalari, huquqlari keltirilgan.

**O`zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimi to`g`risida** (1997 yil 23 dekabr, 558 – sonli). Qaror bilan O`zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlarda ularning oldini olish va harakat qilish davlat tizimi (FVDT) to`g`risidagi Nizom va uning tuzilmasi tasdiqlangan, vazirlik va idoralarning aholini va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish bo`yicha funktsiyalari keltirilgan.

O`zbekiston Respublikasi aholisini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishga tayyorlash tartibi to`g`risida (1998 yil 7 oktyabr 427 – sonli). Qaror

mamlakat aholisi va hududini tabiiy va texnologen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish tizimini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan. Qarorga ilova tarzida keltirilgan «Aholini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida tayyorlash tartibi to'g'risida»gi Nizom O'zbekiston Respublikasi aholisini favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasida, shuningdek favqulodda vaziyatlarda harakat qilishga tayyorgarlikdan o'tayotgan aholi guruhlari tayyorlashning asosiy vazifalarini, shakllari va usullarini belgilaydi.

Tabiiy, texnogen va ekologik tusdagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida (1998 yil 27 oktyabr, 455 – sonli). Qaror bilan tasdiqlangan tasnifga muvofiq favqulodda vaziyatlar vujudga kelish sabablariga ko'ra texnogen, tabiiy va ekologik xususiyatli, Ushbu vaziyatlarda zarar ko'rgan odamlar soniga, moddiy zararlar miqdoriga va ko'lamlariga qarab lokal, mahalliy, respublika va transschegarali turlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasida odamlar va hayvonlarning quturish kasalligiga qarshi kurashni kuchaytirish chora – tadbirlari to'g'risida (1996 yil 18 yanvar, 32 – sonli). Odamlar va hayvonlarning quturish kasalligiga qarshi kurash chora – tadbirlarning samaradorligini oshirish, shuningdek aholi yashash joylarida it, mushuk va boshqa uy hayvonlarini saqlashni tartibga solish maqsadida qabul qilingan.

Ommaviy tadbirlarni o'tkazish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida (2003 yil 13 yanvar, 15 – sonli). O'zbekiston Respublikasi hududida ommaviy tadbirlar o'tkazilishi paytida jamoat xavfsizligini ta'minlash va tartibni muhofaza qilish maqsadida qabul qilingan.

Favqulodda vaziyatlarni bashoratlash va oldini olish Davlat dasturini tasdiqlash to'g'risida (2007 yil 3 aprel, 71 – sonli). Favqulodda vaziyatlarning oldini olish va oqibatlarini bartaraf etish sohasida olib borilayotgan ishlar samaradorligini oshirish maqsadida qabul qilingan.

Yuqorida ko'rsatilgan huquqiy xujjatlar asosida o'quv jarayonida talabalarga «Hayot faoliyati xavfsizligi» fanining barcha yo'nalishlari bo'yicha keng manoda tushunchalar berildi.

A D A B I Y O T L A R

1. Karimov I.A. Uzbekistan svoi put` obnovleniya i razvitiya. Tashkent. 1992.
2. Karimov I.A. Dehkonchilik taraqqietini - farovonlik manbai. -Toshkent., «O`zbekiston», 1998
3. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xafsiqlikka tahlil barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - Toshkent., «O`zbekiston», 1997
4. Karimov I.A. Qishloq xo`jaligi taraqqiyoti to`kin hayot manbai. - Toshkent., «O`zbekiston», 1998
5. O`zbekiston Respublikasi Qonuni «Fermer xo`jaligi to`g`risida»
6. O`zbekiston Respublikasining «Qishloq xo`jaligi kooperativi (shirkat xo`jaligi) to`g`risida»gi qonuni. «Xalq so`zi», 1998 yil, 6 iyun`.
7. O`zbekiston Respublikasining «Kooperatsiya to`g`risida»gi qonuni. O`zbekiston Respublikasi tadbirkorlik tug`risidagi qonun hujjatlari. Toshkent, «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» №1, 1999.
8. Abdug`aniev A., Abdug`aniev A.A. «Qishloq xo`jaligi iqtisodiyoti», Toshkent., TDIU, 2004.
9. Abdug`aniev A. Fermer xo`jaliklarini rivojlantirish va samaradorligini yuksaltirish yo`llari. «O`zbekiston qishloq xo`jaligi» jurnali, №4, 2002.
10. Axmedov, Fayzullaeva A. Yunusova R.T. Qishloq aholisining talab va ehtiyojlarini o`rganish. Toshkent, «Mehnat», 1989.
11. Dehqon va fermer xo`jaliklari faoliyatini rejalashtirish. Toshkent., «Sharq», 2002
12. Kayumov F.K., Abdullaev R.A. Arendnyy podryad v sel`skom xozyaystve. Tashkent., «Mexnat», 1989
13. Yuldashev Z. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo`jaligini ustuvor rivojlantirish. Toshkent, 1996.

14. Yoʻldashev Z. Mustaqillik sharoitida Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi va iqtisodiyoti. Toshkent, 1992.
15. Matmuratov Dj. Agroklimaticheskie uslovie Severo-Zapadnogo Uzbekistana. - Nukus, 1989.
16. Rafikov A.A., Tetyuxin F. Snijenie urovnya Aralʻskogo morya i izmeneniya prirodnix uslovii nizovʻevii Amudarʻi. - Tashkent., 1981.
17. Cerikbaev M.Z., Qoʻrbonniyazov R., Umarov e.K. – Analiz i otsenka zemelʻno- vodnyx resursov Nijneeamudarʻinskogo ekonomicheskogo rayona dlya razvitiya selʻskogo xozyaystva. Urganch. - 2002.
18. Husanov R.H. va boshqalar. «Agrosanoat kompleksi iqtisodiyoti» Toshkent., 2003
19. Amudaryo tuman hokimiyati statistika boshqarmasining statistik maʼlumotlari. 1992-2005 yy.